

ເລື່ອງປະກອບການປະຈຸບັນທີ່ມາ

ການປະຫວາດກາຮັບພະລິນາດຕະບູນລົງທະນາຄານຂອງອາຈີ

ກົບ

ລົງທະນາບົດການລົງທະບຽນໃນແຫຼ່ງທຳມະນຸດນິຍົມ

໭໬ - ໭໬ ພັນຍາມ ໨໬໬

ນ ທ້ອງປະຈຸບັນທີ່ນີ້ ເຊິ່ງແມ່ນລົງທະບຽນແລ້ວ ດີການ
ລົງທະບຽນ ລົງທະບຽນ

ລົງທະບຽນໄປຮານຄົດແລະພິພົກັນທາລູກນແຫ່ງໜັງ ລ ນິຍົມ

ລົງທະບຽນໄປຮານຄົດແລະພິພົກັນທາລູກນແຫ່ງໜັງ

ການປະບົບການ

กำแพงเมืองนครราชสีมา

โดย นายสมเดช ลีلامโนธรรม ผู้อำนวยการ สำนักงานป่าไม้

และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ ๙ นครราชสีมา

เมืองนครราชสีมา เป็นเมืองที่ปราการหลักฐาน และมีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ตัวเมืองมีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีความยาวตามแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ ๑,๗๐๐ เมตร กว้างตามแนวทิศเหนือ-ใต้ ประมาณ ๑,๐๐๐ เมตร ตัวเมืองปัจจุบันเป็นที่ตั้งของจังหวัด นครราชสีมา แต่ยังสามารถเห็นร่องรอยของเมืองเดิมได้จากคูน้ำที่ล้อมรอบเมืองและกำแพงเมืองบริเวณ ประตูชุมพล ตัวกำแพงเมืองเดิมมีอยู่โดยรอบ แต่ชำรุดหักพังจนเหลือหลักฐานที่เป็นรูปพรรณสันฐานที่ สมบูรณ์เพียงแห่งเดียวคือ ทับริเวณประตูชุมพล

กำแพงเมืองนครราชสีมา

จากการชุดค้นทางโบราณคดี การศึกษาจากหลักฐานของกำแพงเมืองที่หลงเหลือในปัจจุบัน (กำแพงเมืองบริเวณประตูชุมพล) และภาพถ่ายเก่า ทำให้ทราบได้ว่า เป็นกำแพงที่ก่อด้วยอิฐส่วนบนสุดทำเป็นใบบัง ที่มีลักษณะเหมือนใบเสมา ที่ขอบกำแพงบนสุดก่อนที่จะเป็นใบเสมา ประดับด้วยเส้นนูน(เส้นลวด) ๒ เส้นข้างไปตามแนวกำแพง ภายใต้เส้นนูนนี้จะเป็นช่องส่องมองรูปกาบนาทเรียงรายกันไป แนวกำแพงด้านใน (ด้านที่หันหน้าเข้าภายในเมือง) จะก่อเป็นเชิงพลหรือเชิงเทิน ที่มีระดับต่ำกว่ากำแพงส่วนนอก (ที่หันหน้าออกนอกเมือง) บริเวณเชิงเทินนี้ เป็นที่ทหารใช้ประจำการในการสงเคราะห์ที่ฐานของกำแพงทั้ง ๒ ด้าน มีการถมดินพูนขึ้นมา ตามแนวกำแพงมีป้อมรายรอบ (ภาคที่ ๑,๒)

นอกจากใช้อุปกรณ์ที่มีอยู่แล้ว ยังมีการนำเอาหินทรายและศิลาลงมาก่อในบริเวณที่เป็นประตูเมืองและป้อม วัสดุเหล่านี้คงเป็นการรื้อเอาหินที่ใช้ในการสร้างปราสาทในวัฒนธรรมเขมร มาใช้ในการสร้างกำแพง เนื่องจากได้พบร่องรอยลักษณะเป็นรูกลมที่ตัวหิน รูกลมที่ปรากฏบนหินนี้ สันนิษฐานว่าจะเป็นเครื่องหมายที่แสดงถึงความเชื่อในสิ่งที่มองไม่เห็น หรือเป็นเครื่องรางที่เชื่อว่าจะช่วยให้ผู้คนปลอดภัยในบริเวณนั้น

กำแพงเมืองบริเวณที่ทำการขุดแต่ง

กำแพงเมืองบริเวณที่ทำการขุดแต่ง อยู่บริเวณมุมทิศตะวันออกเฉียงเหนือของตัวเมือง จากการขุดค้นได้พบหลักฐานของแนวกำแพงและป้อมบริเวณมุมเมือง โดยพบแนวกำแพงเมืองทางด้าน

ทิศเหนือต่อเนื่องไปยังด้านทิศตะวันออก กำแพงเมืองด้านทิศเหนือเหลือหลักฐานเป็นแนวกำแพงที่มีความยาวประมาณ ๑๕ เมตร และยังถูกบกวนจากการอยู่อาศัยในครั้งหลังสุดเมื่อราว ๒๐ - ๓๐ ปีมาแล้ว โดยพบหลักฐานของการวางเสา (คอกนกรีต) บ้านลงมาและขาดทำลายตัวกำแพงเมืองออกไปส่วนหนึ่ง (ภาพที่ ๓) ส่วนกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออกเหลือหลักฐานเป็นแนวยาวประมาณ ๑๒ เมตร โดยกำแพงด้านนี้เหลือหลักฐานเพียงบางช่วงเท่านั้น ตัวกำแพงด้านทิศเหนือมีความหนาประมาณ ๓ เมตร ส่วนกำแพงด้านทิศตะวันออกมีความหนาประมาณ ๒.๒๐ เมตร กำแพงเมืองด้านทิศเหนือ จะเรียงตัวตามแนวแกนทิศ (ทิศตะวันตก - ตะวันออก) ส่วนกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก การเรียงตัวไม่ตรงตามแนวแกนทิศ (ทิศเหนือ - ใต้) แต่จะมีแนวที่เบี่ยงออกไปทางทิศตะวันออก (ภาพที่ ๔,๕)

จากการขุดค้นทำให้ทราบเทคนิค และรูปแบบของการก่อสร้างกำแพงเมืองได้โดยน่าที่จะมีการเตรียมฐานรากโดยการขุดหลุ่มเพื่อถอนอัดดินให้มีความแน่นแข็งเป็นชั้นหนาประมาณ ๖๐ เซนติเมตรก่อนที่จะก่ออิฐเป็นตัวกำแพงขึ้นมาและมีการถมดินที่ส่วนฐานของกำแพง สำหรับก้อนอิฐที่ใช้มีขนาดกว้างระหว่าง ๑๓-๑๕ เซนติเมตร ยาวระหว่าง ๒๕-๓๐ เซนติเมตรและหนาระหว่าง ๕-๗ เซนติเมตร ใช้ดินเป็นตัวสอระหว่างก้อนอิฐแต่ละก้อน การเรียงอิฐจะใช้ด้านยาวสลับกับด้านกว้างอย่างละ ๒ ก้อนโดยก้อนอิฐให้ด้านกว้าง ๒ ก้อนต่อ กับด้านยาวของอิฐที่เรียงไว้ ๒ ก้อนและด้านกว้างของอิฐ ๒ ก้อนนี้ก็จะต่อ กับด้านยาวของอิฐก้อนอื่น มีลักษณะเช่นนี้ ต่อเนื่องกันไป (ภาพที่ ๖)

การก่ออิฐจะก่อเกือบทั้งแนวกำแพง โดยเว้นเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้า ขนาด ๑๓๐ x ๖๐ เซนติเมตร เหลือ空ดินลงภายนอกช่องสี่เหลี่ยมนี้ ช่องสี่เหลี่ยมนี้จะห่างจากขอบกำแพงด้านนอกมายังด้านในประมาณ ๑๓๐ เซนติเมตร และช่องสี่เหลี่ยมจะถูกคั้นด้วยแนวอิฐที่ก่อเป็นคานหรือเอ็นของกำแพง ซึ่งมีความกว้างประมาณ ๓๐ - ๕๐ เซนติเมตร (ภาพที่ ๗,๘) รูปแบบการก่ออิฐแบบนี้ น่าจะเป็นลักษณะของโครงสร้างเพื่อความมั่นคงแข็งแรงแล้ว สันนิษฐานว่า กำแพงด้านที่หันออกนอกเมือง เป็นด้านที่จะต้องมีการปะทะในการทำการสงคราม จึงมีการก่ออิฐเต็มตลอดแนวกำแพงเพื่อความมั่นคงแข็งแรง ส่วนกำแพงด้านในบริเวณที่เป็นเชิงเทินที่เป็นที่ประจำการของทหารนั้น เป็นบริเวณที่ไม่ได้มีการปะทะมากนัก จึงไม่ต้องก่ออิฐเป็นเดียวกับกำแพงด้านนอก

ที่ขอบนอกของกำแพงทั้งสองด้าน พบว่ามีการก่ออิฐเป็นแนวยาวขนาดไปกับตัวกำแพง เมือง โดยกำแพงด้านทิศตะวันออกแนวอิฐที่ก่อขึ้นมีความหนาประมาณ ๓๐ เซนติเมตร โดยมีระยะห่างจากแนวกำแพงประมาณ ๑๕ เซนติเมตร แนวอิฐนี้อยู่ต่ำกว่าระดับของแนวกำแพง และเป็นแนวที่มีความหนาเพียงเล็กน้อย ส่วนกำแพงด้านทิศเหนือแนวอิฐที่ก่อขึ้นจะก่อซิดกับตัวกำแพง แนวอิฐนี้มีความหนาประมาณ ๖๐ เซนติเมตร สันนิษฐานว่า แนวอิฐที่ก่อขึ้นนี้มีจุดประสงค์เพื่อใช้ยันในส่วนของฐานกำแพงให้มีความมั่นคงแข็งแรงและอาจก่อขึ้นในช่วงเวลาหลังจากการสร้างกำแพงเมือง (ภาพที่ ๙,๑๐) ซึ่งแนวฐานนี้

จะเป็นแนวที่ต่อเนื่องไปกับแนวหินทราย และศิลาแดงที่ก่ออันในส่วนฐานของกำแพงบริเวณมุม ที่ก่อด้วยศิลาแดงและหินทรายเช่นเดียวกัน ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างของส่วนที่เป็นป้อม

ลักษณะของป้อม

ที่บริเวณส่วนมุมของแนวกำแพง มีลักษณะเป็นป้อม ซึ่งก่อด้วยหินทราย ศิลาแดง และอิฐ โดยก่อเป็นป้อมรูปเหลี่ยมที่มีแนวผังของป้อมยื่นออกมากจากแนวกำแพงด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก พื้นที่ภายในป้อมมุมด้วยดิน หลักฐานที่เหลืออยู่ได้แก่ แนวกำแพงที่ต่อเนื่องมาจากแนวกำแพงอิฐ และแนวของผังของป้อมทางด้านทิศตะวันตก ด้านทิศเหนือของส่วน และด้านทิศตะวันออกของส่วน กำแพงที่ต่อเนื่องมาจากกำแพงอิฐ จะก่อด้วยหินทราย และศิลาแดง โดยใช้ปูนสอระหว่างก้อนหินแต่ละก้อนและที่ผิวน้ำของก้อนศิลาแดงบางก้อนพบว่ามีการขาดปูน ที่ขอบอกบริเวณที่ต่อเนื่องมาจากแนวกำแพงอิฐ จะมีการนำเข้าก้อนหินทราย และศิลาแดงมาเรียงเป็นแนวโดยรอบ ขนาดไปกับแนวกำแพง ซึ่งแนวของหินเหล่านี้จะเป็นแนวที่ต่อเนื่องกับแนวอิฐที่อยู่ด้านนอกของกำแพงด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือ หินที่นำมาริเรียงนี้คงเพื่อใช้ยันในส่วนฐาน ให้กำแพงมีความมั่นคงแข็งแรงเพิ่มขึ้น (ภาพที่ ๑๐) ที่แนวของผังของป้อม ด้านทิศตะวันตก ซึ่งก่อเป็นแนวตรงของมาจากการกำแพงด้านทิศเหนือ โดยแนวของกำแพงป้อมด้านนี้ก่อทับแนวส่วนหนึ่งของกำแพงอิฐ (ภาพที่ ๑๑, ๑๒) ที่ผังป้อมด้านทิศตะวันออกมีแนวขนาดไปกับกำแพงด้านทิศตะวันออก (ภาพที่ ๑๓)

จากหลักฐานที่เหลืออยู่ ทำให้ทราบลักษณะของการก่อสร้างผังของป้อมได้ว่า มีการนำเข้าหินทราย ศิลาแดง และอิฐ มา ก่อร่วมกัน โดยที่ระดับล่างสุด บางบริเวณก่อด้วยอิฐ บางบริเวณก่อด้วยศิลาแดง มีการใช้ปูนสอระหว่างวัสดุเหล่านี้ด้วย (ภาพที่ ๑๔) โดยที่ขอบอกของผังจะก่อด้วยก้อนศิลาแดง ลักษณะของการก่ออิฐมีลักษณะที่ไม่แน่นอน แต่จะก่อโดยใช้ด้านยาว слับกับด้านกว้าง ขนาดของก้อนอิฐ มีขนาดเดียวกันกับอิฐที่ใช้ก่อกำแพง (ภาพที่ ๑๕) ส่วนก้อนศิลาแดงและหินทราย มีลักษณะไม่แน่นอน บางก้อนเป็นรูปสี่เหลี่ยม บางก้อนเกือบกลม

ผังของป้อมด้านทิศตะวันตก มีความกว้างประมาณ ๑.๘ เมตร มีความยาวประมาณ ๙ เมตร ผังของป้อมด้านทิศเหนือและทิศตะวันออก มีความกว้างประมาณ ๒.๖ – ๒.๘ เมตร มีความยาวประมาณ ๑.๕ เมตร ที่บริเวณมุมทางทิศตะวันออกเฉียงหนึ่งของป้อม ถูกรบกวนชุดทำลายเป็นอย่างมาก ทำให้ไม่ปรากฏแนวผังของป้อมที่ชัดเจน โดยมีลักษณะเป็นเพียงกลุ่มก้อนอิฐที่แตกหัก ทำให้ไม่ทราบลักษณะของแนวผังของป้อมด้านนี้ได้ สนับสนุนฐานว่า อาจเป็นป้อมรูป ๖ เหลี่ยมโดยมีแนวผังที่ต่อเนื่องเป็นเส้นตรงมาจากแนวผังด้านทิศเหนือ และทิศตะวันออก มากataban กันที่มุ่งหรืออาจเป็นป้อมที่แนวผังด้านทิศเหนือและทิศตะวันออกไม่เป็นแนวตรงแต่มีการหักมุมมาบรรจบกันทำให้เป็นป้อมที่มีมากกว่า ๖ เหลี่ยม และจากหลักฐานที่เป็นภาพถ่าย และภาพลายเส้น ทำให้เราทราบได้ว่า ที่ผังของป้อมด้านนอกจะ

ฉบับด้วยปูน ขอบตอกบนทำเป็นเส้นนูนถัดขึ้นไปทำเป็นใบบังรูปสี่เหลี่ยม ปลายโค้งมนหรือตัดตรง

อายุสมัยของการสร้างกำแพงเมือง

การศึกษาจากการขุดคันทางโบราณคดี

จากการขุดคันที่บริเวณชิดกับกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ หั้งด้านในและด้านนอก เพื่อศึกษาถึง ลำดับการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ โดยขุดคันเป็นหลุมสี่เหลี่ยม ขนาด 2×3 เมตร (หลุมขุดคันที่ ๑) และ 1.20×1.60 เมตร (หลุมขุดคันที่ ๒) การขุดคันไม่สามารถขุดลงไปถึงชั้นดินธรรมชาติได้ เนื่องจากมีน้ำได้ดินซึ่งขึ้นมาในระดับความลึกประมาณ 110 cm.dt. จากการขุดคันสามารถแบ่งชั้นดินออกได้ประมาณ $5 - 6$ ชั้น พับโบราณวัตถุประเภทเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินจำนวนเล็กน้อยโดยตลอดทุกชั้นดิน แสดงให้เห็นถึงการอยู่อาศัยของมนุษย์ในพื้นที่บริเวณนี้ ก่อนที่จะมีการสร้างกำแพงเมืองขึ้น ซึ่งช่วงเวลาที่ก่อสร้างกำแพงเมือง อยู่ในชั้นดินที่ ๓ และ 4 (ของหลุมขุดคันที่ ๑)

สำหรับอายุสมัยของการก่อสร้างกำแพงเมืองนั้น จากเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินที่พบเป็นส่วนใหญ่นั้น เศษภาชนะประภานี้ ไม่อาจจะเป็นตัวบ่งชี้อายุสมัยที่ชัดเจนได้ แต่ที่ชั้นดินที่ 5 (ของหลุมขุดคันที่ ๑) ที่ระดับความลึกประมาณ $170 - 180$ cm.dt. ซึ่งเป็นชั้นที่พบหลักฐานการอยู่อาศัยก่อนและไม่ถูกครอบครองจากกิจกรรมการสร้างกำแพงเมืองได้พบเศษภาชนะดินเผาเครื่องถ้วยสูญหักแบบเคลือบเขียว (ภาพที่ ๑๖) เครื่องถ้วยสูญหักมีแหล่งผลิตอยู่ที่จังหวัดสุโขทัยในปัจจุบัน โดยเริ่มผลิตขึ้นในราชวงศ์ศตวรรษที่ 16 แต่เริ่มมีการเผยแพร่หลายผลิตขึ้นเพื่อการส่งออกในราชวงศ์ศตวรรษที่ 17 และผลิตกันต่อมาจนถึงราชวงศ์ศตวรรษที่ 19 การพบเครื่องถ้วยชนิดนี้คงจะประมาณได้ว่า ในชั้นดินดังกล่าว คงมีช่วงเวลาราชวงศ์ศตวรรษที่ $17 - 19$ และกำแพงเมืองซึ่งอยู่ในระดับชั้นดินบนคงสร้างขึ้นหลังราชวงศ์ที่ 19 เป็นต้นมา

ที่ผ่านมาของแนวศิลาแลงบริเวณมุนที่ต่อเนื่องมาจากแนวกำแพงอิฐพบว่า มีการしばด้วยปูน(ดังที่กล่าวมาแล้ว) แสดงให้เห็นการเป็นผิวนอกสุดของกำแพงเมืองที่มีการใช้งานและจากการก่อผนังป้อมในลักษณะที่ก่อเข้าไปชนกับผนังของกำแพงอิฐเดิม เช่นนี้ สันนิษฐานได้ว่าที่บริเวณส่วนที่เป็นป้อมนั้น น่าจะสร้างขึ้นภายหลังการสร้างกำแพงเมืองโดยกำแพงเมืองในระยะแรกได้แก่แนวกำแพงอิฐส่วนมุนก่อด้วยศิลาแลงในระยะต่อมาบริเวณมุนนี้ถูกปรับเปลี่ยนเป็นแนวผนังป้อมในภายหลัง

การศึกษาจากเอกสาร

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟ และรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา ว่า เมืองนครราชสีมา(บริเวณที่เป็นที่ตั้งของตัวเมืองในปัจจุบัน) และกำแพงเมืองสร้างขึ้นในรัชกาล

สมเด็จพระนราธิราษฎร์มหาราช (พ.ศ. ๒๔๙๗ – ๒๕๓๑) ^๒ จากการติดตามสอบจากเอกสารต่าง ๆ แล้ว เรายังพบหลักฐานที่กล่าวถึงการสร้างกำแพงเมืองนครราชสีมาโดยตรง ดังนั้นจึงจำเป็นที่จะต้องศึกษาจากเนื้อความในเอกสารที่เก่าแก่ที่สุดที่ได้ที่ก่อสร้างเมืองนครราชสีมา เพื่อที่จะพิจารณาถึงความเป็นไปได้ในการสร้างกำแพงเมือง

ในพระราชพงศาวดาร ฉบับพันจันทบุมิศาส (เจม) ซึ่งเป็นพระราชบัญญัติที่สำคัญที่สุดที่ได้ทำขึ้นหลังเสียกรุงศรีอยุธยาและเป็นต้นฉบับสำหรับการขึ้นพระราชบัญญัติในครั้งต่อๆมา ^๓ กล่าวถึง การสถาปนาเมืองนครราชสีมาในรัชกาลสมเด็จพระเพทราชา (พ.ศ. ๒๔๓๑ – ๒๔๔๕) โดยพระยาภยมราช (สังข์) ขุนนางที่สมเด็จพระนราธิราษฎร์มหาราชทรงโปรดฯ ให้มารองเมืองนครราชสีมา ทำการเข้าเมืองไม่ยอมมาถวายบังคม สมเด็จพระเพทราชาทรงส่งกำลังทหารมาทำการปราบปราม โดยใช้เวลาสามปี ข้อความตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดาร กล่าวไว้ดังนี้

“.....ฝ่ายนายสังข์ยมราช รู้ว่า กองทัพกรุงยกเข้ามา ลังเสี้ดั้งค่ายรับ ฝ่ายพระยาเดช แยกพลออกหักค่ายแต่ในเพลาเดียว ค่ายหัวเมืองโคราชแตกกระฉัดกระเฉย ไฟร์พลล้มตายเป็นอนุมาก ที่เหลือนั้นหนีเข้าเมืองได้ นายสังข์ ยมราช แต่งคนประจำหน้าที่รักษาเมืองไว้ พระยาเดช ตั้งล้อมเมืองโคราชไว้ แต่ ณ ปีจศ จัตวาศก เจ้าเข้าหักเมืองก็มิได้...” ^๔

และการบันทึกของ มองซีเอกอร์บีร์ด ชาวฝรั่งเศส ที่พำนักอยู่ในอยุธยากล่าวถึง การปราบกบฏบุญกิจวงศ์ที่เมืองนครราชสีมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ โดยเขาได้ไปหาอุกฤษฎิพัฒและแสดงความยินดีที่ได้รับความปลดภัยจากการสู้รบที่ครั้งนี้ อุกฤษฎิพัฒได้กล่าวถึง “วิธีการที่ทหารได้ปืนกำแพงเมืองนครราชสีมา และเอาไฟเผาบ้านเรือนทั่วทุกแห่ง” ^๕

จากหลักฐานดังกล่าว ทำให้เราทราบถึงการปราบกบฏที่เมืองนครราชสีมาในรัชกาลสมเด็จพระเพறราชา ซึ่งควรจะมีมาก่อนรัชกาลของพระองค์แล้วอย่างน้อยที่สุดก็ในรัชกาลสมเด็จพระนราธิราษฎร์ มีหลักฐานที่กล่าวขึ้นเมืองนครราชสีมาและแสดงถึงการปราบกบฏที่เมือง ก่อนหน้ารัชกาลสมเด็จพระนราธิราษฎร์ เป็นเวลากว่า ๒๐๐ ปี จากรูปแบบเที่ยวนาถ (พ.ศ. ๑๙๙๑ – ๒๐๓๑) ^๖ กล่าวถึงเมืองพระยามหานครจำนวน ๘ เมือง ที่ได้ถือนำพิพัฒ์สัตยา ต่อพระมหากษัตริย์อยุธยา เมืองเหล่านี้ ได้แก่ เมืองพิศณุโลก เมืองสัชนาไล เมืองคุโโซ่ไทร เมืองกำแพงเพชร เมืองนครศรีธรรมราช เมืองนครราชสีมา เมืองตะนาวศรี เมืองทราย ^๗

หลักฐานข้างต้นนี้เป็นหลักฐานที่เก่าที่สุดที่กล่าวขึ้นเมืองนครราชสีมาในขณะนี้ เราไม่ทราบว่าก่อนหน้ารัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจะมีเมืองนครราชสีมาอยู่แล้วหรือไม่ ในพระราชพงศาวดารฉบับหนอพระสมุดวิรญาณ เลขที่ ๒๒๒ , ๒/ก ๑๐๔ จ.ศ. ๙๐๑-๙๐๓ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในสองส่วนของพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหนอพระสมุดวิรญาณที่นายไมเคิล วิคเคอร์ (Michael Vickery)

สันนิษฐานว่าแต่งขึ้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ๙ เนื้อความตอนหนึ่งกล่าวถึง สมเด็จพระบรมราชាណาที ๒ ทรงเตรียมกองทัพที่จะยกไปที่เมืองพิมาย พนมรุ้ง แต่เจ้าเมืองเหล่านั้นมาเข้าเฝ้าถวายบังคม พระองค์จึงโปรดให้กลับไปครองบ้านเมืองตามเดิม เหตุการณ์นี้ สันนิษฐานว่า ก่อตัวขึ้นในราศีพ.ศ ๑๙๘๑ ๙ และยังกล่าวถึงเมืองบริวารของเมืองพิมาย พนมรุ้ง จำนวน ๓ เมือง คือ เมืองพระงาม เมืองพุทธาทาน และเมืองชรทิก ๑๐ เอกสารฉบับนี้ ไม่ได้กล่าวถึงชื่อเมืองนครราชสีมา(กรณีถ้ามีเมืองนครราชสีมาแล้วในช่วงเวลาดังกล่าว) ซึ่งก็อาจเป็นไปได้ว่าผู้จัดบันทึกมีจุดประสงค์ที่จะกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองพิมาย พนมรุ้งเท่านั้น

สาเหตุของการสถาปนาเมืองนครราชสีมาขึ้นนั้น ใจรัตน์ ไировัณวัฒน์ ได้วิเคราะห์ว่า ทางราชสำนักอยุธยาได้ตระหนักรถึงความจำเป็นที่จะต้องสร้างฐานกำลังของตนเพื่อควบคุมสถานการณ์ ทางภูมิภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงได้มีการผลักดันเมืองนครราชสีมาให้เป็นศูนย์กลางอำนาจในระดับภูมิภาคแทนที่เมืองพิมาย พนมรุ้ง ที่ดำเนินนโยบายอ่อนน้อมต่อหงสาวดีอยุธยา และเขมร ๑๑

ในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พ.ศ. ๒๑๓๓ – ๒๑๔๙) ได้โปรดให้มีการยกเลิก เมืองพระยามหานคร แล้วจัดหัวเมืองขึ้นใหม่ เป็น เมือง เอก โท ศรี เมืองชั้นใน(จัตวา) โดยเมืองนครราชสีมา ได้รับการจัดให้เป็นหัวเมืองชั้นนอก เมืองโท ๑๒

เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองที่มีความสำคัญเป็นเมืองหน้าด่าน และเป็นฐานกำลังของอยุธยาในการควบคุมเมืองต่างๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ องค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญของเมืองที่ใช้เป็นตัวกำหนดขอบเขต และเป็นเครื่องป้องกันภัยจากการรุกราน คือ กำแพงเมือง ผู้เขียนมีความเห็นว่า กำแพงเมืองนครราชสีมา น่าจะมีการก่อสร้างขึ้นก่อนรัชกาลสมเด็จพระนราายณ์

กำแพงเมืองและป้อมปราการ ที่ก่อตัวโดยอิฐและหิน(ในบางส่วน) มีเชิงเทินและใบบังน้ำ จำกัดกชณะของกำแพงและการก่อสร้างด้วยวัสดุดังกล่าว น่าจะมีการรับเทคโนโลยีมาจากการชาติตะวันตก และมีความสัมพันธ์กับการสงเคราะห์ ที่มีการใช้ปืนใหญ่

ที่ราชธานีอยุธยา กำแพงเมืองในระยะแรกก่อเป็นคันดิน หลังจากที่อยุธยาได้ติดต่อ สัมพันธ์กับชาวนโปรตุเกส ซึ่งเป็นชาวนตะวันตกชาติแรกที่มีการเจริญสัมพันธ์ในตระกับอยุธยาในปีพ.ศ.๒๑๖๑ (ค.ศ.๑๕๑๘) อยุธยา กับโปรตุเกสได้ลงนามในสัญญาทางไมตรี และการค้าเป็นครั้งแรก โดยโปรตุเกสให้ความช่วยเหลือทางการทหารแก่อยุธยา และอยุธยาได้ให้อภิสิทธิ์แก่ชาวนโปรตุเกสในด้านศาสนาและการพาณิชย์เป็นการตอบแทน ชาวนโปรตุเกสได้สอนให้ชาวสยามรู้จักศิลปะในการสงเคราะห์ การสร้างป้อมปราการ ๑๓ และเป็นไปได้ที่ชาวนโปรตุเกส น่าจะมีส่วนในการช่วยออกแบบกำแพงเมือง และป้อมที่มีเชิงเทิน และใบเสมอสำหรับเป็นที่กำบังกระสุนปืน โดยกำแพงก่ออิฐของอยุธยา น่าจะสร้างขึ้นในระหว่างรัชกาลสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๙๗ – ๒๑๑๑) และสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๑๑ –

(๒๑๓๓) หรือทั้งสองรัชกาล ^{๑๔}

เมืองคราซสีมา มีความสัมพันธ์กับราชสำนักอยุธยา ในการก่อสร้างกำแพงเมืองคงได้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีจากอยุธยา กำแพงเมืองที่ก่อตัวขึ้นอีสานนี้ เชื่อว่า สร้างขึ้นครั้งแรกก่อนรัชกาลสมเด็จพระนราภัยณ์ แต่จะอยู่ในรัชกาลของกษัตริย์พระองค์ใดเราไม่มีหลักฐานที่จะกล่าวได้อย่างชัดเจน แต่น่าจะก่อสร้างขึ้นภายหลังรัชกาลสมเด็จพระมหาธรรมราชา (พ.ศ. ๒๑๑๒ – ๒๑๓๓) เป็นต้นมา ซึ่งสัมพันธ์กับชั้นดินในหลุมชุดดัน ที่พบว่า กำแพงเมืองมีอายุภายนอกพุทธศตวรรษที่ ๒๑

ลาลูเบร์ ราชทูตของพระจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ แห่งฝรั่งเศส ที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธ์ไม่ตรีกับ อยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระนราภัยณ์ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๓๐–๒๑๓๑ ได้บันทึกไว้ว่า “เมืองคราซเสมา (Corazema) ซึ่งบางคนเรียกว่า คริสีมา (Carissima) เป็นเมืองที่มีชื่อเสียงมากอยู่ติดกับพรมแดนเมืองลาว เมืองนี้มีเมืองขึ้นทั้งหมด ๕ เมือง” ^{๑๕} ในรัชกาลนี้ กำแพงเมืองคงได้รับการซ้อมแซมหรือก่อสร้างเพิ่มเติม

อนึ่ง วิศวกรเดอلامาร์ ชาวฝรั่งเศส ผู้ที่มีความรู้ในการสร้างป้อมปราการ ซึ่งสมเด็จพระนราภัยณ์ “ได้ทรงขอวิศวกรผู้นี้อัญรับราชการในเมืองไทยเพื่อทำการสร้างป้อมในที่ต่าง ๆ จากราชทูตเชواลิเยอร์ เดอชอมองต์ ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๕ ที่เดินทางเข้ามาเจริญสัมพันธ์ไม่ตรีในปี พ.ศ. ๒๑๓๘” ^{๑๖}

วิศวกรเดอلامาร์ “ได้รับราชการเป็นเวลากว่า ๔ ปี (ระหว่างปี พ.ศ. ๒๑๓๘ – ๒๑๓๑) ในช่วงปลายรัชกาลสมเด็จพระนราภัยณ์ฯ ได้ออกแบบและสร้างป้อมปราการ ทำแผนผังเมืองในหลาย ๆ แห่ง เช่น ป้อมที่บางกอก ลพบุรี ^{๑๗} ป้อมตามสถานที่ต่าง ๆ ที่อยู่ระหว่างเมืองลพบุรี เมืองอินทร์บุรี และเมืองชัยนาทบุรี ^{๑๘} ทำแผนผังเมืองนครศรีธรรมราช ^{๑๙} ซึ่ง “สมเด็จพระนราภัยณ์ทรงพอพระราชหฤทัยในความประพฤติ และคุณวุฒิของเดอلامาร์ ทรงใช้สอยมิได้หยุดมือเลย” ^{๒๐}

จากหลักฐานทางเอกสาร เราไม่อาจทราบได้ว่า วิศวกรท่านนี้ ได้เข้ามาที่เมืองนครราชสีมาหรือไม่ แต่ก็อาจเป็นไปได้ที่เขาจะเข้ามาบินทางลักษณะใด ลักษณะหนึ่ง ต่อเมืองนครราชสีมา เนื่องจากเมืองนี้เป็นเมืองใหญ่ และมีความสำคัญมากเมืองหนึ่งในช่วงเวลานั้น

ประตูเมือง และจำนวนป้อม

ที่บันทึกของกลางของกำแพงเมืองแต่ละด้าน มีประตูทางเข้า ลักษณะของประตูด้านข้างจะก่อตัวหินทราย และศิลาแลง บานประตูทำด้วยไม้ ส่วนบนทำเป็นอาคารเครื่องไม้ ตามแนวกำแพงมีป้อมเรียงรายกันไปจำนวน ๑๕ ป้อม ประตูเมืองแต่ละด้าน มีชื่อเรียกดังนี้

ประตูด้านทิศเหนือ ชื่อ ประตูพลแสน

ประดุล้านทิศใต้ ชื่อ ประดุรัตนวงศ์
 ประดุล้านทิศตะวันออก ชื่อ ประดุพลล้าน
 ประดุล้านทิศตะวันตก ชื่อ ประดุชุมพล ^{๒๙}
 ลักษณะ ตำแหน่ง รวมทั้งจำนวนประดุเมือง และป้อม นอกจากข้อมูลจากการขุดแต่งแล้ว
 เรายังทราบได้จากเอกสาร และภาพถ่ายเก่า สำหรับจำนวนของป้อมนั้น เมื่อตรวจสอบจากเอกสารต่าง ๆ
 พบว่า มีจำนวนแตกต่างกัน ดังนี้

จากบันทึกของ พระวิภาคภูมิ (James Fitzroy McCarthy) ชาวอังกฤษ เจ้ากรมแผนที่ ซึ่ง
 ได้เดินทางมาสำรวจในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อจัดทำแผนที่รายทางในภูมิภาคนี้จากส่วนรื้อไปถึง
 หนองคาย หลังพระบagan และหัวพันห้าทั้งหก ใน ปี พ.ศ. ๒๕๔๗ (ค.ศ. ๑๘๘๔) ได้บันทึกเกี่ยวกับเมือง
 โครง ไว้ว่า

“ เรายังไม่ได้เข้ามาในเมืองพร้อมกับพระยาราชนราูกุล (P'ia Rajnarakun) กำแพงเมืองขนาด
 ในญี่ สภาพโดยทั่วไปปูดเสื่อมโทรม มีประดุใหญ่อยู่สี่ประดุ ประดุทางด้านทิศใต้เรียกว่า ประดุผี
 ซึ่งเป็นทางที่นำศพผู้ตายออกนอกเมือง ผู้ที่มีความเชื่อทาง Hindoo มักหลีกเลี่ยงทางนี้ แต่พระยา
 ราชไม่สนใจ เรายังเข้าเมืองทางประดุนี้

กำแพงเมืองด้านทิศเหนือ และทิศใต้ ตามคำบอกเล่าของพระยาราช มีความยาว
 ประมาณ ๕,๕๐๐ ฟุต และกำแพงด้านทิศตะวันออก และตะวันตก มีความยาวประมาณ
 ๓,๖๐๐ ฟุต ด้านทิศใต้มีป้อมเล็ก ๓ แห่ง แต่ละแห่งมีช่องบันกำแพงสำหรับยิงข้าศึก จำนวน
 ๑๕ ช่อง ในขณะที่บริเวณกำแพงมีช่องปืน ๑,๕๐๐ ช่อง และช่องปืนใหญ่ ๗๓ ช่อง
 ด้านทิศเหนือมีป้อม ๔ แห่ง กำแพงมีช่องปืน ๑,๑๐๗ ช่อง และช่องปืนใหญ่ ๖๐ ช่อง
 กำแพงด้านทิศตะวันออก และตะวันตก มีป้อม ๒ แห่ง มีช่องปืน ๘๖๑ แห่งตลอดแนว
 กำแพง กำแพงนั้นพอกดินหนาเป็นคันธุงจากที่พ่นดินประมาณ ๑๕ ฟุต ตัวเมืองหันหน้าด้าน
 รอบด้วยคูน้ำที่มีความกว้างประมาณ ๒๐๐ ฟุต ” ^{๓๐}

จากบันทึกของ พ.อ. พระยาฤทธิรงค์ รณเดช (ทองคำ ไทรโย) ขวนครราชสีมา ได้
 กล่าวถึงกำแพงเมืองและป้อมไว้ว่า

“ มีกำแพงก่อด้วยอิฐ สูงถึงยอดเสา ๕ เมตรเศษ มีใบเสมารายรอบ ๔๕๕๗ ใบ
 หลังกำแพงอิฐเสริมด้วยดินเป็นเชิงเทินสำหรับหารชั้นประจำช่อง หนา ๕ เมตร มีป้อมปราการ
 โดยรอบรวม ๘ ป้อม ทุก ๆ ป้อมตั้งปืนใหญ่และมีปืนใหญ่เต็มอัตรา ภายนอกกำแพงเมือง
 ประมาณ ๒ เมตร ชุดคูกว้างประมาณ ๓๐ เมตร ล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง....
 กำแพงเมืองวางเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า คือ ทิศเหนือ และทิศใต้ ยาวด้านละ ๑,๗๐๐

เมตร มีป้อมด้านละ ๔ ป้อม รวม ๘ ป้อม ด้านทิศตะวันออกและตะวันตก ยาวด้าน
ละ ๑,๐๐๐ เมตร ด้านนี้ไม่มีป้อม เพราะใช้ป้อมที่มุ่งเมืองเป็นป้อมรวม “^{๒๓}

จากบันทึกของ พอ. พระยาฤทธิรงค์รณเดช (ทองคำ ไทยไชโย) ทำให้เราทราบว่ากำแพง
เมืองมีป้อมห้าหมู่ ๘ แห่ง โดยกำแพงด้านทิศเหนือ และทิศใต้ มีป้อมด้านละ ๔ แห่ง และบริเวณมุ่ง
ของแนวกำแพงจะก่อเป็นป้อม (ซึ่งสอดคล้องกับผลการขุดต่อ) ส่วนกำแพงด้านทิศตะวันออก และทิศ
ตะวันตกมีป้อมอยู่ที่มุ่งเมือง และจากการบันทึกของ พระวิภา��ภูวดล ที่กล่าวว่า กำแพงเมืองด้านทิศเหนือ
มีป้อม ๔ แห่ง ด้านทิศใต้มีป้อม ๓ แห่ง ทางทิศตะวันตก และตะวันออก มีป้อม ๒ แห่ง ก็อาจจะเป็นไปได้
ว่าเป็นการนับป้อมที่อยู่บริเวณมุ่งกำแพงเมือง ซึ่งได้นับรวมกับป้อมที่กำแพงด้านทิศเหนือ และทิศใต้แล้ว
จากบันทึกดังกล่าวชวนให้คิดว่ากำแพงเมืองนครราชสีมา ควรจะมีป้อมจำนวน ๗ หรือ ๙ แห่ง โดยมีป้อม
ที่มุ่งเมืองห้าสี่ด้าน จำนวน ๕ แห่ง และป้อมที่กำแพงทางด้านทิศเหนือ จำนวน ๒ แห่ง ก็จะ และป้อมที่
กำแพงเมืองทิศใต้ จำนวน ๑ หรือ ๒ แห่ง แต่จากภาพถ่ายกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตกที่บันทึกภาพเมื่อ
คราวที่สมเด็จฯ ทรงพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จตรวจโบราณวัตถุสถานมณฑลนครราชสีมา พ.ศ.
๒๔๗๙ (ภาพที่ ๑๗) ภาพนี้จะเห็นป้อมซึ่งเมื่อพิจารณาแล้วไม่น่าที่จะเป็นป้อมบริเวณมุ่งเมืองด้านทิศ
ตะวันตกเชียงได้ ดังนั้นกำแพงเมืองด้านนี้才จะมีป้อมนอกเหนือจากที่มุ่งเมืองและเป็นไปได้ว่ากำแพง
เมืองด้านทิศตะวันตกอาจจะมีป้อมนอกเหนือจากที่มุ่งเมือง เช่นเดียวกัน

จากข้อมูลที่กล่าวมาสันนิษฐานได้ว่าจำนวนป้อมห้าหมู่อาจจะมีจำนวน ๗ หรือ ๙ แห่ง^{๒๔}
หรือมีจำนวนมากกว่านี้แต่ยังไม่ทราบแน่นอน

จากบันทึกในระหว่างการสำรวจทางธรรมเนียมไทย ของ Herbert Warington Smyth ชาว
อังกฤษ เจ้ากรมโฉนด กิจ และภูมิวิทยา กระทรวงเกษตรธาริการ ซึ่งรับราชการอยู่ในเมืองไทย ระหว่าง
พ.ศ. ๒๔๓๔ – ๒๔๓๘ (ค.ศ. ๑๘๕๑ – ๑๘๕๖) ในคราวที่เดินทางมาที่เมืองนครราชสีมา เขาได้บันทึก
เกี่ยวกับกำแพงเมือง และคาดภาพลายเส้นกำแพงเมืองด้านหนึ่ง โดยระบุว่า เป็นภาพประตูเมืองด้านทิศ
ใต้ ^{๒๕} จากรักษณะที่ปรากฏในภาพ สิ่งก่อสร้างที่ยื่นล้ำออกจากกำแพงเมืองและส่วนบนเป็นใบบัง มี
ลักษณะเป็นใบสีเหลี่ยม ปลายโคงมน ซึ่งมีลักษณะเหมือนกับใบบังของป้อม และต่างจากใบบังที่เป็นใบ
เสมอของกำแพงเมืองนั้น น่าจะเป็นภาพของป้อมมากกว่า โดยอยู่ข้างประตูเมือง (ภาพที่ ๑๙)

ในบันทึกของ E'mile Jottrand ชาวเบลเยียม ซึ่งรับราชการเป็นที่ปรึกษาทางด้าน
กฎหมายแก่รัฐบาลไทยในรัชกาลสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๕) ได้เดินทางมาที่เมือง
นครราชสีมา ในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ ในบันทึกเล่มนี้ ปรากฏภาพถ่ายประตูเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง โดย
ไม่ได้ระบุว่าเป็นประตูเมืองด้านทิศใด

แต่จากการพิจารณาหลักฐานต่าง ๆ ข้างต้นพอที่จะทำให้สามารถสันนิษฐานถึงภาพ

ประตุเมืองที่ปรากฏในหนังสือเล่มดังกล่าว และภาพถ่ายประตุและกำแพงเมืองนครราชสีมา ภาพอื่น ๆ ได้
ว่า เป็นภาพของประตุเมืองและกำแพงเมืองด้านทิศใต้ (ภาพที่ ๑๙ - ๒๓)

อนึ่ง มีหลักฐานที่กล่าวถึงป้อมที่มุ่งเมืองทิศตะวันตกเฉียงเหนือ จากพระราชพงศาวดาร
กรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทบุรี กล่าวถึงการสรุบราชห่วงเจ้าเมืองนครราชสีมา ที่จะมาตีเอาเมืองคืนจาก
กรมหมื่นเทพพิพิธ ดังนี้ “....หลวงแห่งซักรชานพระพิมายมาล้อมเมืองนครราชสีมา เมืองนครราชสีมาเกณฑ์
คนรักษาหน้าที่เบาบางหัก รบต้านอยู่ ๕ วัน พากกองทัพหลวงแห่งตีเข้าได้ป้อมวัดพยัพ จับ
เอาหม่อมตรา หม่อมธรา พระพิชัยราชฯ หลวงมหาพิชัย กับขุนหมื่นนายหมายหัวนายกองช่า
เสียเป็นอันมาก..”

วัดพยัพ เป็นวัดสำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดนครราชสีมา ตำแหน่งที่ตั้งของวัดนั้น ถ้าดูจาก
แนวคัน้ำและกำแพงเมือง ตัววัดจะตั้งอยู่บริเวณมุมทิศตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง ซึ่งเป็นบริเวณป้อมที่
อยู่ต่ำลงมุ่ง เมืองทิศดังกล่าวนั้นเอง

เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับกำแพงเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์
ในสมัยรัตนโกสินทร์เมืองนครราชสีมา ยังคงมีความสำคัญ และปรากฏเหตุการณ์ เรื่อง
ราวนในประวัติศาสตร์ไทยอยู่เสมอ กำแพงเมืองยังคงมีบทบาทตามหน้าที่ในการเป็นเครื่องป้องกันการโจมตี
จากภายนอก

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว (พ.ศ.๒๓๖๗ – ๒๓๘๔) รัชกาลที่ ๓
เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๖๙ เมื่อคราวที่เจ้าอนุวงศ์ทำการถือสรวงไม่เข้มกับราชสำนักที่กรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์ เข้า
ยึดเมืองนครราชสีมาเพื่อให้เป็นฐานที่มั่นในการทำศึก ในขณะเดียวกันก็ได้ส่งให้การต้อนครัวชาวเมือง
นครราชสีมาไปยังเวียงจันทน์ แต่ได้รับการต่อต้านจากชาวเมืองและระยะต่อมาราชภรรยาลุ่มอื่น ๆ ที่ถูก
กดดันต้องได้รุกเข้าต่อต้าน มีผลทำให้เจ้าอนุวงศ์ ต้องเสียไฟร์พลไปเป็นจำนวนมาก แผนการต่าง ๆ ไม่
เป็นไปตามที่วางแผนไว้ ในท้ายที่สุดจึงตัดสินใจที่จะละทิ้งเมืองนครราชสีมา และถอนกำลังกลับไปยังเวียง
จันทน์ การถอนกำลังเจ้าอนุวงศ์ได้ส่งให้เผาทำลายบ้านเรือนราชภรรยา เสบียงอาหาร รือทำลายป้อม และ
กำแพงเมือง

ภัยหลังจากที่ราชสำนักกรุงเทพฯ และกรรมการเมืองนครราชสีมา ควบคุมสถานการณ์ไว้
ได้แล้ว จึงได้เริ่มต้นที่จะนำบุรุษเมืองนครราชสีมา ให้มีสภาพดังเดิม กรมพระราชวังบวรสถานมงคล
โปรดเกล้าฯ ให้รวมผู้คนที่ถูกกดดันกลับมายังภูมิลำเนา และซ้อมแซมกำแพงเมือง ตามข้อความ
ตอนหนึ่งในหนังสือ ที่มีมาถึง ค่ายหลวงเมืองโคราช ดังนี้

วันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุนพศ พฤษภาคม ถือหนังสือบอกเจ้าพญาฯ

เรียนมาแต่ค่ายหลวงเมืองโคราชฉบับหนึ่งว่า หนังสือ เจ้าพญาหาเสนา มาถึงพญาศรีสหเทพให้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ให้ทราบได้ฝ่าลองฯ ด้วยมีพระราชบัณฑุลโปรดเกล้าฯ ลงมาเดกดฯ ยกกองทัพหลวงขึ้นมาถึง เมืองโคราช ทรงจัดแสงให้รวมรวมเสบียงอาหารแล้ว ขับต้อนครอบครัวกลับเข้ามาอยู่ตาม ภูมิลำเนา แล้วซ้อมแซมประตูหอบรอนเชิงเทิน ซึ่งอ้ายลาวถ้าเสีย กับข้อราชการซึ่งจะคิดกระทำ แก่อ้ายอญเวียงจันประการได แจ้งมายังเจ้าพญาพระคลังทุกประการแล้ว.... ๒๖

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวฯ (พ.ศ.๒๓๗๔ – ๒๔๑) รัชกาลที่๔ ทรงมีพระราชดำริที่จะหาราชธานีที่ตั้งอยู่ไกลจากทะเลไว้แห่งหนึ่ง เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองหนึ่งที่ทรง สนพระทัย แต่เนื่องจากค่อนข้างอัตตัดน้ำ และเส้นทางติดต่อกับกรุงเทพฯ ยังกันดารอยู่ จึงทรงเลือกเอา เมืองลบบุรีเตรียมไว้เป็นเมืองราชธานี ๒๗

การที่ทรงเล็งเห็นความสำคัญของเมืองนครราชสีมา อาจจะเห็นได้จากในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้มีการซ้อมแซมป้อม และกำแพงเมืองที่ข้ารุด หักพัง เมื่อคราวศึกเจ้าอยุธยา เวียงจันทน์ ดัง ข้อความตอนหนึ่งในหนังสือที่เจ้าพญาจักษร มีมาถึงพญาณครราชสีมา ดังนี้

หนังสือ เจ้าพญาจักษร มีมาถึงพญาณครราชศรีมา พญาปลัดกรมการ ด้วยมี พระบรม ราชโองการตรัษฐเนื้อเกล้า สั่งว่า เมืองณครราชศรีมาเป็นเมืองใหญ่ มีเมืองขึ้น ออก หลายเมืองไพรบานพลเมืองมีมากแล้ว เป็นเมืองต้นทางที่ประชุมกองทัพรับจ่ายเสบียง อาหาร ทั้งเจ้าเมือง กรรมการท่าวาเพียง หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกขึ้นลงไปมาต้องภักด้าไม่ ขาด ที่ไวน้ำที่ทำมาหากิน ก็มิปรับปุง แต่ป้อมกำแพง ค่ายคูเมืองณครราชศรีมา ซึ่งก่อขึ้น ไว้แต่ก่อรากข้านาน หลายชั่วแผ่นดินมาแล้ว เมื่อครั้งอญเวียงจันเป็นกรบด ยกกองทัพมาจุต เพาเมืองณครราชศรีมา ค่ายคูประตูเมืองและป้อมกำแพงทรุตยับเยินยังหาได้ซ้อมแซมขึ้น ไป และครั้งนี้โปรดเกล้าฯ ให้พญาณครราชศรีมาขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง โปรดเกล้าฯ จะไหก่อ ป้อมกำแพงออกไปอีกชั้นหนึ่งทั้งจะไหซ้อมแซมป้อมกำแพงเก่าซึ่งทรุตขึ้นใหม จะได้เป็นส่งฯ งาน และเป็นที่มั่นรับรองข้าศึกสัตtru...ให้พญาพิใช้ส่วนกับพญาณครราชศรีมา พญาปลัด ช่วยกันทำแผนที่เมืองลงไป....ให้ถ้วนແມ່ນອນ.... ๒๘

การซ้อมแซมกำแพงเมืองในคราวนี้ คงจะได้ทำเป็นบางส่วนเท่านั้น โดยซ้อมแซมกำแพง ที่ข้ารุดหักพัง สำหรับกำแพงที่โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างขึ้นอีกชั้นหนึ่ง คงจะไม่ได้กระทำเนื่องจากเราไม่พบ หลักฐานของกำแพง ที่ก่อขึ้นอีกชั้น และกำแพงที่ข้ารุดหักพังก็ยังซ้อมแซมไม่เสร็จ เนื่องจากในระยะต่อมา

ก็ยังคงมีความพยายามในการที่จะซ้อมแซมกำแพงเมืองอีกด้วยในปี พ.ศ.๒๔๓๖ (รัชกาลพระบาทสมเด็จพระปู儒าภรณ์เจ้าอยู่หัว) (พ.ศ.๒๔๑๑ – ๒๔๕๓) เมื่อไทยมีความขัดแย้งกับฝรั่งเศสในเรื่องดินแดนทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ที่เรียกว่า วิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๙ ได้มีการเตรียมการป้องกันเมืองนครราชสีมาโดยรัฐบาลได้ส่ง ร้อยเอกคุณเตียนเราวิชิง เจ้าพนักงานโยธาธิการ เดินทางไปตรวจดูเมืองนครราชสีมา และมีความเห็นว่า ควรที่จะมีการซ้อมแซมปรับปรุงกำแพงเมือง และสร้างสนามเพลาะขึ้น โดยพระปะประสิทธิศักการ (สะคาด สิงหนี) ข้านหลวงเมืองนครราชสีมา ได้มีหนังสือถึง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้านองยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนนาบดี กระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ความตอนหนึ่ง ดังนี้

“... มิคเตอร์ เราวิชิง ออกราชการเห็นว่า คุเมืองที่ข้าพระพุทธเจ้าได้ชุดไว้นั้น ก็เป็นการดีแล้วแต่ยังไม่รอบเมือง ชุดได้สามส่วนยังอีกส่วนหนึ่ง ราษฎร์เห็นว่า ควรจะให้ชุดนี้เป็นการควบคุมซ้อมกำแพงแห่งให้หักพังก็เอาไม่เสียซ้อมเข้า แลนออกกำแพงตัดคุเมืองไปบัน្ត ควรทำเป็นสนามเพลาะรอบกำแพงและจะให้ทำตะพาบทับคุเมืองให้ร็อตตะพาบ ในการที่จะชุดคุให้รอบเมืองนั้นถ้ามีคนห้าม จะทำแล้วในเดือนหนึ่ง คิดค่าจ้างให้คนหนึ่งวันละสิบเดือนหนึ่ง เป็นเงินสามหมื่นเจตพันห้าร้อยบาท ทั้งจะต้องขันดินตามกำแพงที่หักพังอยู่นั้นอีกหมื่นนึง ถ้าโปรดเกล้าฯ ให้จัดการตามราษฎร์เห็นว่า ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานผู้บัญชาการในการนี้ทั่วไปสองนาย กับขอรับพระราชทานพลล้อย่างทหาร หรือเสียงชื่นไปให้มาก กำแพงนั้น เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควรจะเอาดินถมพอใช้ได้ครั้งหนึ่งก่อน ถ้าจะเอาปูนเกรงจะไม่ทันราชการ ด้วยจะต้องขันหินทางไกล...”

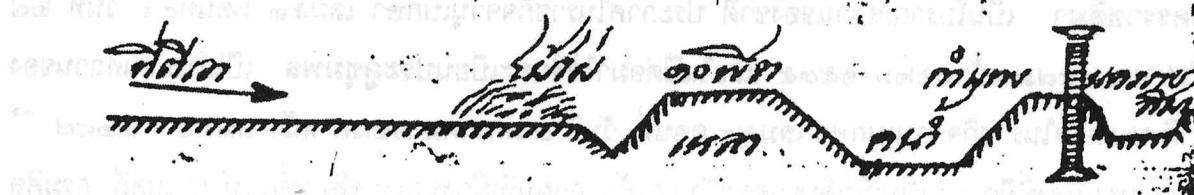
ในหนังสือฉบับเดียวกันนี้ได้ส่งสำเนา ที่เป็นบันทึกความคิดเห็นของร้อยเอกคุณเตียนเราวิชิง ไว้ด้วย ในส่วนของการซ้อมแซมกำแพงเมืองและทำสนามเพลาะขึ้นนั้น นอกจากคำขอเชิญแล้ว เขายังได้วัดภูมิประเทศเส้นประกอบ แสดงให้เห็นถึงรูปแบบและยุทธวิธีทางการทหารไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

เมืองนครราชสีมา

คุเมืองซึ่งกำลังทำอยู่ ให้ทำให้แล้วเสร็จใน ๒ – ๓ เดือน ถ้าสามารถจะเอาอิฐมาให้ซ้อมแซมกำแพงโดยเร็ว ก็ลงมือทำการซ้อมแซม ๑ ทางทิศตะวันออกแล้ว ๒ ทางทิศใต้แล้ว ๓ ทางทิศเหนือแล้ว ๔ ทางตะวันตก (ทิศตะวันตก – ผู้เขียน) ถ้าไม่มีอิฐแห่งที่ร้างนั้น ให้เต็มด้วยเศษหิน ก็จะรากไม้อันแน่น แล้วเอาดินไปไว้ข้างหลัง

ดันไม่ทิ้งอกงามขึ้นอยู่บนชั้นดินตามเชิงกำแพงให้เพาไฟเสียให้หมด เพื่อจะได้จัดแจงไม่ผิดอัน
แลมกระดานมีตะปุ แลเครื่องห่วงอื่น ๆ ในที่ต่าง ๆ ซึ่งสัตว์จะเข้าดี ต้องระวังให้ดี ที่กำแพง
ดินฟากข้างในน้ำสูง แลหนาพอที่จะป้องกันกำแพงอิฐ แลต่าจันพอให้หัวบนกำแพงยิง
ปืนได้ กำแพงอิฐนั้น ยาว ๕๐๐๐ หยาดโดยรอบ เหตุนี้ตามประเพณีกองหัว ๑๐๐๐๐ คน
สามารถจะป้องกัน °° ๙๙ ตามเมืองนี้จะออกน้ำทิ้งลง ให้ดูดูแล

ความคิดดังกล่าวนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงมีหนังสือตอบกลับไป
ยังพระประสิทธิศักดิ์การ เมื่อวันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ว่า ความคิดดังกล่าวเป็นความคิดที่ดี แต่จะ
ต้องใช้ทุนมาก จึงต้องค่อยคิดค่อยทำไป °°

การซ้อมแซมกำแพงเมือง โดยนำเอาเสาไม้ม้าปักในบริเวณที่กำแพงทรุดพังลงนั้น เรายืน
หลักฐาน ได้จากภาพถ่ายเก่า และจากบันทึกของ E'mile Jottrand ที่บริษัทฯ ดำเนินกิจกรรมอย่างรุ่งเรืองในประเทศไทย
ซึ่งเดินทางมาที่เมืองนครราชสีมา ในปี พ.ศ. ๒๔๔๔ บันทึกตอนหนึ่งที่เขียนเกี่ยวกับกำแพงเมือง
นครราชสีมา มีดังนี้

วันที่ ๑๙ พฤษภาคม คศ. ๑๘๐๑ (พ.ศ. ๒๔๔๔)

"...เวลาบ่ายห้าโมงเย็น เป็นช่วงเวลาที่สักใบ้ อย่างไรก็ได้วันนี้อากาศร้อน
เมื่อเราไปข้างนอกโดยการเดินหรือขี่ม้า เราไปยังกำแพงเมืองบ่อย ๆ กำแพงเมืองอยู่ล้อมรอบ

เมือง กำแพงเก่าและซากปรักหงำ ทำให้มีช่องว่างขนาดใหญ่ บางครั้งก็ซ่อนซ่องกำแพงที่หักพังนั้นโดยการใช้วัวไม้มาปักไว้ข้างหน้า...."

สำหรับสภาพเดิมของพื้นบริเวณที่คุณเมือง ด้านนอกเมืองทิศเหนือนั้นจากบันทึกในหนังสือที่ตอบพระยาประสิทธิศักลการในการตรวจสภาพเมืองนครราชสีมา เมื่อคราวที่สมเด็จพระบูชาโอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเปิดทางรถไฟสายนครราชสีมา ปี พ.ศ. ๒๔๔๓ (ร.ศ. ๑๑๙) นั้น ได้บันทึกไว้ว่า บริเวณวัด สามัคคี (ตั้งอยู่นอกเมืองทางด้านทิศเหนือ) มีเนินดินสูง ถ้ำศตวรรษปีนใหญ่ซึ่งมatta้บันเนินนี้แลวยิงเข้าไปยังในเมืองจะสร้างความเสียหายเป็นอย่างมาก

แม้ว่ากำแพงเมืองนครราชสีมาจะได้รับการซ่อมแซมหลายครั้งตามความจำเป็น ในภาวะต่าง ๆ ก็ตาม แต่ก็ชำรุดหักพังด้วยสาเหตุต่างๆ เอกสารบางฉบับกล่าวไว้ว่า กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก ตั้งแต่วัดพายัพมานจนถึงถนนมหาดไทย เป็นกำแพงเมืองบริเวณสุดท้ายที่ถูกรื้อทำลายลงเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๗๘ เหลืออยู่เพียงประตูชุมพลและกำแพงเมืองเป็นแนวสัน ๆ เท่านั้น อย่างไรก็ตามจากการสัมภาษณ์ผู้ที่เคยเห็นกำแพงเมืองเมื่อราว ๕๐ ปีที่แล้วทำให้ทราบว่ากำแพงเมืองที่พังทลายในระยะแรกมีสภาพเป็นเนินดิน ซึ่งต่อมากรมศิลปากรได้ดำเนินการขึ้นทะเบียน กำแพงเมืองนครราชสีมา เป็นโบราณสถานของชาติ ประจำในราชกิจจานุเบกษา เล่ม๕๓ ตอนที่๓๔ วันที่ ๒๗ กันยายน ๒๔๗๘ หน้า ๑๕๖-๑๕๗ และในปีต่อมาได้ขึ้นทะเบียนประตูชุมพล เป็นโบราณสถานของชาติ ประจำในราชกิจจานุเบกษา เล่ม๕๔ ตอนที่- วันที่ ๓ มกราคม ๒๔๘๐ หน้า ๒๙๕ - ๒๙๖ ตัวกำแพงเมืองที่มีสภาพเป็นเนินดินอาจจะสังเกตได้จากแผนที่เมืองนครราชสีมาที่กองโบราณคดี กรมศิลป์ จัดทำขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๐๒ บริเวณประตูชุมพลซึ่งเหลือแนวกำแพงเมืองเป็นช่วงสัน ๆ ในแผนที่ลงเป็นแบบสีดำไว้และบริเวณแนวกำแพงเมืองที่ลงสีดำเป็นช่วงๆ นั้นน่าจะเป็นกำแพงเมืองที่มีสภาพเป็นเนินดินนั่นเอง (ดูแผนที่ประกอบ) และต่อมากำแพงได้ถูกรื้อทำลายจนหมดสภาพเหลือหลักฐานเพียงบางช่วงบางตอนอยู่ได้ผิดนิยมพื้นที่การอยู่อาศัยในปัจจุบัน

สำหรับประตูชุมพล คงได้รับการบูรณะปรับปรุงหลายครั้ง ดังจะเห็นได้จากภาพถ่ายที่ปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุการเด็ดขาดที่รายงานวัตถุสถานมณฑลนครราชสีมา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๗๙ และภาพถ่ายในระยะเวลาใกล้เคียงกัน (ภาพที่ ๒๔, ๒๕) ตัวประตูมีลิ้งก่อสร้างเพิ่มเติม เช่น มีการก่อสร้างเบียงขึ้นบนแท่นนาบข้างประตูที่ก่อด้วยหินราย ที่ฐานก่อเป็นแนวล้อมดินที่ถมอยู่ที่HING กำแพง

ในปี พ.ศ. ๒๔๔๓ กรมศิลปากรได้ออกแบบบูรณะประตูชุมพล งานส่วนใหญ่ที่กำหนดไว้ในแบบได้แก่การปรับปรุงอาคารเครื่องไม้ เหลียงและฐานที่หรุดเยิ่ง ส่วนประกอบต่าง ๆ ที่ชำรุดให้เปลี่ยนใหม่โดยให้มีลักษณะเหมือนเดิม อาคารไม้ให้ฐานสี่เหลี่ยมออกแล้วทาสีใหม่ ส่วนที่เป็นปูนชุดทำความ

ສະອາດແລ້ວທາດ້ວຍສິນໍາປຸນຂາວ ຕ ຄວັງ^{๑๖} ໃນຮະຍະຕ່ມາປະຫຼຸມພລຄງໄດ້ຮັບກວຽມຮະຕາມແບບທີ່ກຽມ
ຕີລປາກຮອກແບບໄວ້

ໜໍາຍເຫດຸ ຜູ້ເຂົ້ານຂອບຄຸນຄຸນເທິມ ມີເຕີນ ຜູ້ເຂົ້າວ່າງູ້ດ້ານການຊາດວັນອອກ ອອສຸດແໜ່ງໝາດ ກຣມຄືລປາກ ທີ່ໄດ້
ກຸ່ານຊ່ວຍທຽບສອນເນື້ອຄວາມໃນເອກສາຣົບຈະນຸກິດຕິພິງຍ່າ ສນເລັກ ນັກໂບຮານຄົດ ສໍານັກງານໂບຮານຄົດແລະພິພິບ
ກັນທສດານແໜ່ງໝາດທີ່ ລູບລາວຊານີ້ອ່ານຸເຄຣະໜົກພຳຕ່າຍບາງກາພທີ່ໃໝ່ໃນການສຶກຫາຄວັງນີ້

ເຕິບອວຣດ

° ສມສັກດີ ອະນາມປີ່ຈາກ, “ເຄື່ອງດ້ວຍສູໂຫຍໍ ມຽດກາຂອງຄົນໄທຢຸດສູໂຫຍໍແລະອຸ່ນໝາ” ເຄື່ອງດ້ວຍໃນເອ
ເຫື້ອາຄເນີຍ ຮະຫວ່າງພຸທອຄຕວຣະໜີ ທີ່ ១៥ - ២៥ (ກຸງເທິງ: ຈຸ່ງເວັງຮັດນີ້ ພົງດິງ, ມ.ປ.ປ.), ນັ້ນ ៥៦

° ສມເຕິຈາ ກຽມພະຍາດຳກຳຈານນຸ່າພັກ, ເຖິງວາຕາມທາງຮດໄຟ ແລະຮວມເຮືອງເມືອງຄຣາຊສີມາ
(ກຸງເທິງ: ເອກສິລປີກຳກົມພີ, ២៥០៥), ນັ້ນ ១១៥

° ນິທີ ເອີວຄວິງສີ, ປະວັດີສາສດີຮັດຕົນໂກສິນທີ່ໃນພະຣາຊພົງສາວດາຮອ່ອຍາ (ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົງ
ເຈົ້າພິມພີ, ២៥៤៣), ນັ້ນ ១៧

° ກຽມສິລປາກ, ປະຊຸມພົງສາວດາ ເລີ່ມ ៩ (ກັດທີ ៦៤ ພົງສາວດາກຸງສີອ່ອຍາ ບັນພັນຈັນທຸນ
ມາສ (ເຈີມ) (ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົງຄຸງສາ, ២៥១២), ນັ້ນ ១៨៥ - ២០០

° ກຽມສິລປາກ, ປະຊຸມພົງສາວດາ ເລີ່ມ ១១ (ກັດທີ ៣៥ ແລະ ៣៦) (ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົງຄຸງສາ
, ២៥១១), ນັ້ນ ៣១៥

° ມານພ ຄາວວັດນິສຸລຸ, ຊຸນນາງອ່ອຍາ (ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົມທາວິທາລັຍອຣມສາສດີ, ២៥៣៦), ນັ້ນ
៦៥

° ກຽມສິລປາກ, ກົງໝາຍຕາສາມດວງ ເລີ່ມ ១ (ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົງຄຸງສາ, ២៥០៥), ນັ້ນ ៦៥ - ៧០
“ອຸປຸລຄີ ອຣດັພັນນີ້ ” ພະຣາຊພົງສາວດາກຸງສີອ່ອຍາບັນຫອພະສຸມດວງຢານ ເລີ່ມທີ ២៥២,
២/ກ ១០៥ ៧. ៤០១ - ៤០៣ ” , ຂ້ອມລັບປະວັດີສາສດີໃນຮອບທສວຣະ (ພ.ສ. ២៥១០ - ២៥៣០) (ກຸງເທິງ:
ບຣີທັກປະຊາຊົນ ຈຳກັດ, ២៥៣១) , ນັ້ນ ៨១

° ເຮືອງເຕີຍກັນ, ນັ້ນ ៤៣ - ៤៥, ៤៥

° ເຮືອງເຕີຍກັນ, ນັ້ນ ៤៥, ៤០

° ຊົງວັດນີ້ ໄກວັນວັດນີ້, ຄວາມສຳຄັນທາງການເນືອງເມືອງຄຣາຊສີມາ : ບທນາທຂອງເຈົ້າເມືອງ
ຕະກູນ ໃນ ຮາຊສີມາ ຮະຫວ່າງ ພ.ສ. ២៥២៥ - ២៥៤៥ ວິທາຍິນພາຣ ປຣິຢູ່ຢາອັກຊະກາສດົມທັນທິດ ສາຂາປະວັດ
ສາສດີເອົ້າຍະວັນອອກເດືອນໄຕ ໃຫ້ ບັນທຶກວິທາລັຍ ມາວິທາລັຍສິລປາກ, ២៥៣២, ນັ້ນ ២៦

° ສມເຕິຈາ ກຽມພະຍາດຳກຳຈານນຸ່າພັກ, ປະຊຸມພົງສາວດາເລີ່ມທີ ១៥ (ກັດທີ ២២ - ២៥) (ກຸງເທິງ:
ໂງພິມພົງຄຸງສາ, ២៥០៥) , ນັ້ນ ១២៣

° ເຂລເດອວຣ ເດອ ເມັນດອນໜ້າ ເອ ກຸນຢາ, ”ກາງພະຣາຊທານທີ່ດິນໃຫ້ແກ່ໜ້າໂປຣດູເກສ ໃນຄ.ສ. ១៨៤០
(ພ.ສ. ២៥៦៣) ” , ៤៧០ ປີແໜ່ງມີຕຣສັມພັນຮັບຮ່ວ່າງໄທຢະແລະໂປຣດູເກສ ແປລໂດຍ ນັ້ນທ່ານ ຕັນຕິເວສ
(ກຸງເທິງ: ໂງພິມພົມທັດສິລປີ, ២៥៤៥) , ນັ້ນ ៨៥

° ປະທິປ ເພັງຕະໄກ, ”ບ້ອມເພັງປາກເຮັດກັບແກ່ອຸ່ນໝາ” , ສິລປາກ ປີທີ ៤០ ເລີ່ມທີ ៥ ກັນຍາຍັນ -
ດຸລາຄມ ២៥៤០ , ນັ້ນ ៥៥

๑๕ ลาลูเบร์ ,ราชอาณาจักรสยาม แปลโดย สันต์ ท.โภมลбуตร (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๑๐) ,หน้า ๒๔, ๓๖๔

๑๖ กรมศิลปากร ,ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๖ (ภาคที่ ๒๗) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๗

๑๗ บทหลวงตาชาร์ด ,จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศไทย แปลโดย สันต์ ท.โภมลбуตร พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เจริญธรรม, ๒๕๑๙) ,หน้า ๗๘

๑๘ บทหลวงตาชาร์ด ,จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ ๒ ของบทหลวงตาชาร์ด ค.ศ. ๑๖๔๗ - ๑๖๔๘ แปลโดย สันต์ ท.โภมลбуตร (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๙) ,หน้า ๑๖๗ - ๑๖๙

๑๙ ลาลูเบร์ ,ราชอาณาจักรสยาม ,หน้า ๒๙๙

๒๐ กรมศิลปากร ,ประชุมพงศาวدار เล่มที่ ๒๖ (ภาคที่ ๔๔, ๔๕) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑) ,หน้า ๑ - ๓

๒๑ มนิตร วัลลิกิตติ ,นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เนื่องในโอกาสที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณายิ่งเกล้าฯ เสด็จพระราชดำเนิน พระราชนิเวศน์ เพลิงศพนายมนิตร วัลลิกิตติ ณ เมืองวัดมหาธาตุวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร ๒๕ มีนาคม พ.ศ.๒๕๓๐ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมเสน่ห์, ๒๕๓๐) ,หน้า ๒๑

๒๒ James McCarthy , Surveying and Exploring in Siam (London: William Clowes and Sons. limited, 1900) p. 26

๒๓ สรัสต์ สายขุนทด ,ประวัติเมืองนครราชสีมา เอกสารอัดสำเนา ,หน้า ๒ - ๓

๒๔ Herbert Warington Smyth ,Five Years in Siam volume 2 (Bangkok: White Lotus, 1994) p. 234

๒๕ กรมศิลปากร ,ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๔๐ (ภาคที่ ๖๔ พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทน์มาศ (เจม) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒) ,หน้า ๒๒

๒๖ กองแก้ว วีระประจักษ์ บรรณาธิการ ,จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: บริษัท สามัญนิติ บุคคลสนปรชาพาณิชย์, ๒๕๓๐) ,หน้า ๓๖

๒๗ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ,เที่ยวตามทางรถไฟ และรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา ,หน้า ๑๙๗

๒๘ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ,ร.๔ จ.ศ. ๑๙๑๕ ร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ ชื่อป้อมกำแพงต่อ เลขที่ ๔๙ จ.ศ. ๑๙๑๕

๒๙ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ,ร.๔ ม.๔๖/๖ เอกสารกระทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ ๕ เว็บ รายงานการจัดราษฎร์

การและก่อสร้างมณฑลคราชสีมา (๑ มิถุนายน จ.ศ. ๑๙๒๒ – ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙)

๓๐ เรื่องเดียวกัน

๓๑ เรื่องเดียวกัน

๓๒ E ' mile Jottrand , In Siam (Bangkok : White Lotus , 1996) p. 349

๓๓ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ , ร.๕ ๘/๖/๖ เอกสารกรุงทรวงมหาดไทย รัชกาลที่ ๕ เรื่อง รายงานการจัดราช การและก่อสร้างมณฑลคราชสีมา (๑ มิถุนายน จ.ศ. ๑๙๒๒ – ๑๙ มกราคม ร.ศ. ๑๑๙)

๓๔ สำเนา วراجกูร , "เมืองโคลาช เมื่อ ๔๐ กว่าปีก่อน , " ราชสีมาอนุสรณ์ ๒๕๑๐ , หน้า ๓๒

๓๕ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บรรณาธิการ , ทะเบียนโบราณสถานทั่วราชอาณาจักร เล่ม ๑ (พ.ศ. ๒๕๗๔ – ๒๕๗๗) (ม.บ.ท., ๒๕๗๗) , หน้า ๕๕ , ๖๑

๓๖ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ ศธ. ๐๗๐๑.๔๑.๑/๖ เอกสารกรมศิลปากร กรุงทรวงศึกษาธิการ เรื่องการ ซ้อมประดุษุมพล (พ.ศ. ๒๕๗๓)

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ , กอง ร่างตราถึงเมืองคราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพงใหม่ ซ้อมป้อม
กำแพงต่อ. ว.๔ เลขที่ ๙๙๗.๓ ๑๒๖๕

จดหมายเหตุแห่งชาติ , กอง เอกสารกรุงเทพมหานครไทย รัชกาลที่ ๕ ร.ก.ม.๔๖/๖ เรื่อง รายงานการจัด
ราชการและก่อสร้างมณฑลนครราชสีมา (๑๑ มิถุนายน ๖.๓.๑๒๙ – ๑๙ มกราคม ๖.๓ ๑๒๙)
จดหมายเหตุแห่งชาติ , กอง เอกสารกรมศิลปากร กระทรวงศึกษาธิการ ศธ. ๐๗๐๑.๔๑.๑/๖๗ เรื่อง
การซ่อมประดุจมุพล (พ.ศ. ๒๕๔๘)

หนังสือ บทความและวิทยานิพนธ์

กองแก้ว วีระประจักษ์ บรรณาธิการ . จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓ กรุงเทพฯ : หจก. สามัญ นิติ
บุคคล สหประชาพันธ์ , ๒๕๓๐

เจริญ ไกรวัฒน์ . ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ; บทบาทของเจ้าเมือง
ตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๒๕ – ๒๕๒๘ วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์
มหาบัณฑิตสาขา ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปา
กร , ๒๕๓๒

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จฯ กรมพระยา . เที่ยวตามทางรถไฟและรวมเรื่องเมืองนครราชสีมา
กรุงเทพฯ : เอกศิลป์การพิมพ์ , ๒๕๐๘

ดำรงราชานุภาพ , สมเด็จฯ กรมพระยา . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๕ (ภาคที่ ๒๒ – ๒๕) กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๐๗

ตาชาร์ด , นาทหลวง สันต์ ท โภมลุตระ แปล จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ ๒ ของนาทหลวงตา
ชาร์ด ค.ศ. ๑๖๔๗ – ๑๖๔๘ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๑๙

ตาชาร์ด , นาทหลวง สันต์ ท โภมลุตระ แปล จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศไทย พิมพ์
ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม , ๒๕๑๙

ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม , ๒๕๑๙

นิติ เอียคิววิค . ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เจริญธรรม , ๒๕๑๙

ประทีป เพลงตะโภ “ ป้อมเพชรปราการเหล็กแห่งอยุธยา ” ศิลปกร ปีที่ ๔๐ เล่มที่ ๕ กันยายน -

ตุลาคม ๒๕๔๐ หน้า ๕๐ - ๖๕

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ บรรณาธิการ ทะเบียนโบราณสถานท้วราชอาณาจักร เล่ม ๑ (พ.ศ.

๒๕๗๘ - ๒๕๗๙) ม.ป.ท , ๒๕๓๓

นานพ ถาวรวัฒน์สกุล . ขุนนางอยุธยา กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ , ๒๕๓๖

มนิท วัลลิกิต . นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา พิมพ์เนื่องในโอกาสที่

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จพระราช

ดำเนิน พระราชทานเพลิงศพนายมนิท วัลลิกิต ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม กรุงเทพมหานคร

๒๙ ธันวาคม พ.ศ.๒๕๓๐ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมเสน่ห์ , ๒๕๓๐

ลาลูเบร์ สันต์ ท.โภมลบุตร แปล . ราชอาณาจักรสยาม กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองรัตน์ , ๒๕๑๐

ศิลปกร , กรม . กษาด้วยตราสามดวง เล่ม ๑ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๑๐

ศิลปกร , กรม . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๑๖ (ภาคที่ ๒๗) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๐๗

ศิลปกร , กรม . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๑(ภาคที่ ๓๕ และ ๓๖) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา

, ๒๕๑๑

ศิลปกร , กรม . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๒๖(ภาคที่ ๔๔ และ ๔๕) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา

, ๒๕๑๑

ศิลปกร , กรม . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๓๙(ภาคที่ ๖๔ พระราชนพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ

พันจันทนุมาศ (เจม) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๑๒

ศิลปกร , กรม . ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ ๔๐(ภาคที่ ๖๕ พระราชนพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับ

พันจันทนุมาศ (เจม) กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา , ๒๕๑๒

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ , มูลนิธิ และ หมู่อมเจ้าจังจิตราณอม อิศกุล

จดหมายเหตุการเสด็จตรวจโบราณวัตถุสถาน มนฑลนครราชสีมา ของสมเด็จพระเจ้า

บรมวงศ์เชอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พ.ศ. ๒๔๙๒ . พิมพ์หรือในวันประสูติของ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เชอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๑

กรุงเทพฯ : ออมรินทร์พิริยัติ้ง กรีฟ , ๒๕๓๑

สมศักดิ์ ธรรมชาติชาก "เครื่องถ่ายสูญเสียทั้งหมดของคนไทยและอยุธยา". เครื่องถ่ายในเอกสารเนย์
ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๕ - ๒๒ กรุงเทพฯ : รุ่งเรืองรัตน์พิริยัติ้ง ม.บ.ป.

สวัสดิ์ สายขุนทด . ประวัติเมืองนครราชสีมา เอกสารยัดสำเนา

สำเนา วางแผน "เมืองโคราชเมื่อ ๔๐ กว่าปีก่อน" . ราชสีมาอนุสรณ์ ๒๕๑๐

อุบลศรี อรรถพันธุ์ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงสมุดวชิรญาณ เลขที่ ๒๒๒, ๒/ก

๑๐๔ จ.ศ. ๘๐๑ - ๘๐๓ , " . ข้อมูลประวัติศาสตร์ในรอบทศวรรษ (พ.ศ. ๒๕๑๐ - ๒๕๓๐)

(กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน จำกัด , ๒๕๓๑

เยลเดอร์ เดอ เมนดอนซ่า เอ กุนญา นันทนา ตันติเวส แปล " การพระราชทานที่ดินให้แก่ชาวโปรตุเกส ในปี ค.ศ. ๑๖๙๐ (พ.ศ. ๒๓๖๓)" . ๕๗๐ ปีแห่งมิตรสัมพันธ์ ระหว่างไทย และโปรตุเกส กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์หัตถศิลป์ , ๒๕๒๙

Jottrand , E ' mile . In Siam Bangkok : White Lotus , 1996

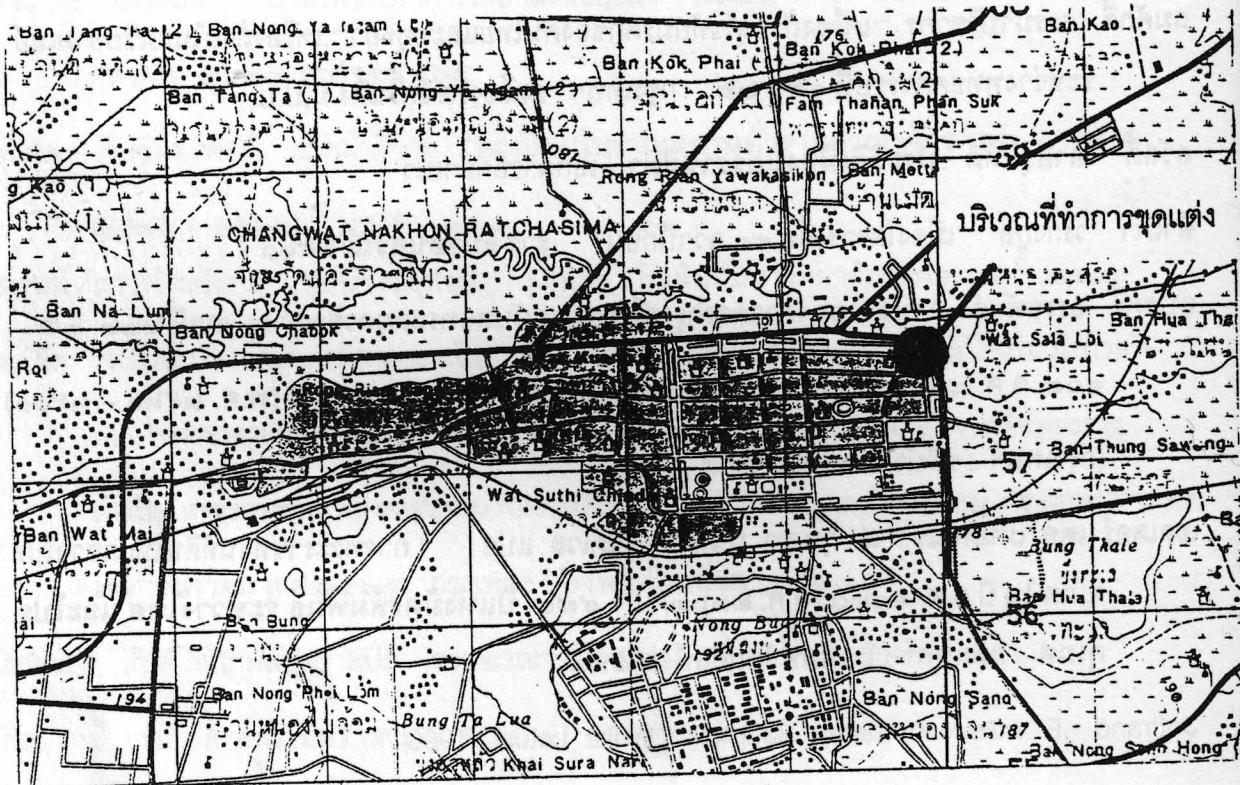
McCarthy , James . Surveying and Exploring in Siam London : William Clowes and Sons. limited , 1900

Smyth , Herbert Warington . Five Years in Siam volume 2 Bangkok : White Lotus, 1994

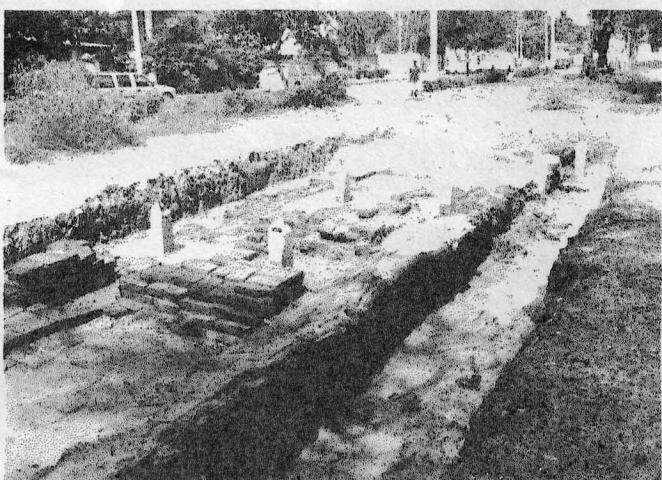
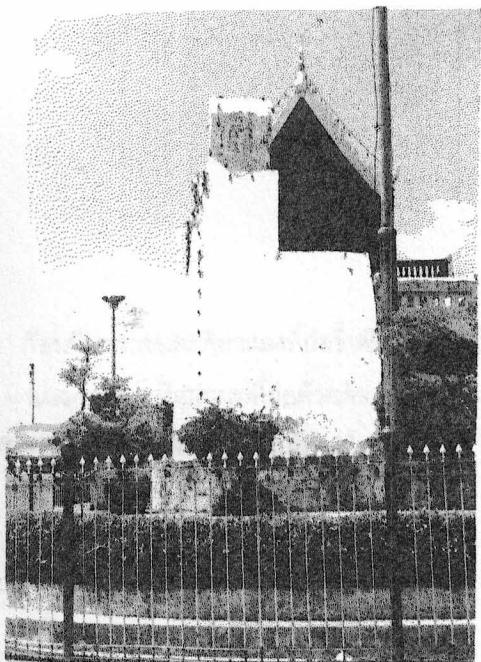
ภาคถ่าย

จดหมายเหตุแห่งชาติ , กอง ภ. ๐๐๒ หวาน ๓๓/๑ ภาคประตุและคุกกำแพงเมืองนครราชสีมา

จดหมายเหตุแห่งชาติ , กอง ภ. ๐๐๒ หวาน ๓๓/๒ ภาคประตุและคุกกำแพงเมืองนครราชสีมา

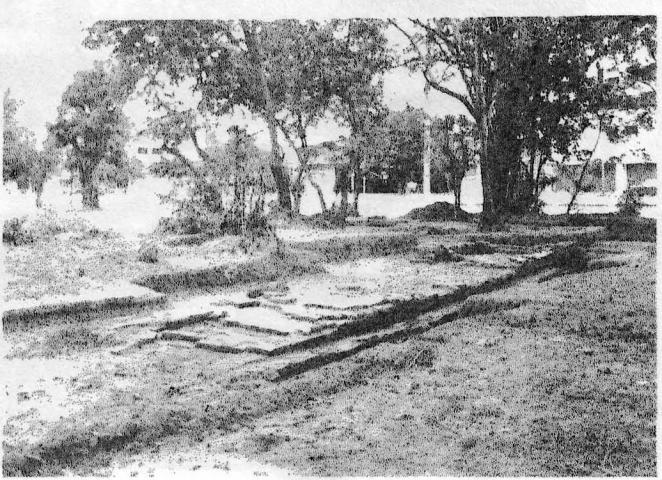
แผนที่ท่านราย แสดงที่ตั้งจังหวัดนครราชสีมา จะเห็นแนวคุเมืองของเมืองนครราชสีมาเดิม ที่มีแผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า และบริเวณที่ทำการขุดแต่งกำแพงเมือง ซึ่งอยู่บริเวณ มุ่เมืองทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

- 1 กำแพงเมืองและประตูชุมพล
- 2 ตัวน้ำแข็งของกำแพงเมือง
- 3 การรับกวนกำแพงเมืองจากการอยู่อาศัยในปัจจุบัน
โดยการวางเสาบ้านทำลายตัวกำแพงไปส่วนหนึ่ง

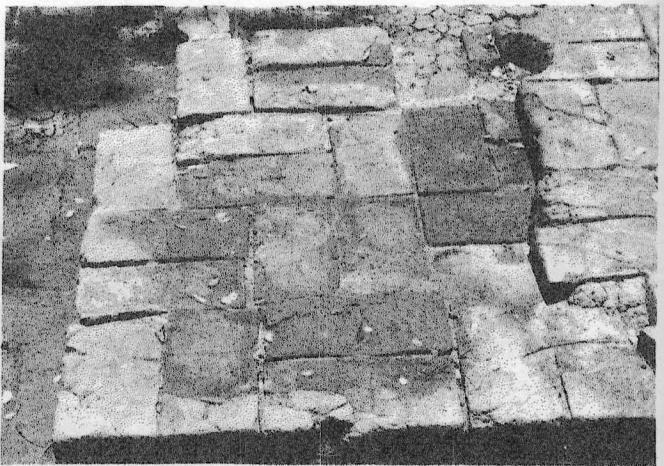

- 4 กำแพงเมืองต้านพิศเหนือ

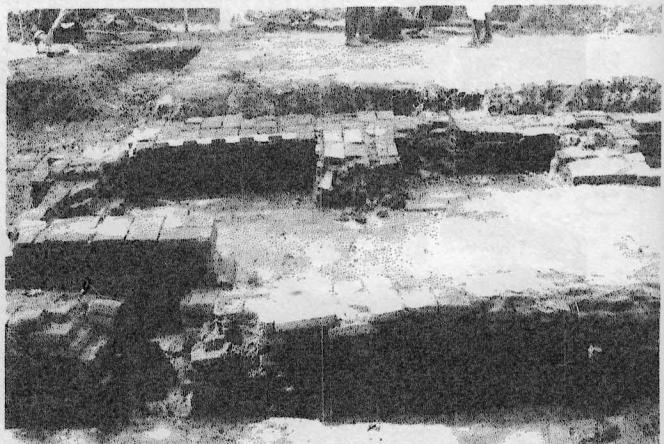

- 5 กำแพงเมืองต้านพิศตะวันออก

6 ลักษณะการก่ออิฐที่กำแพงเมือง

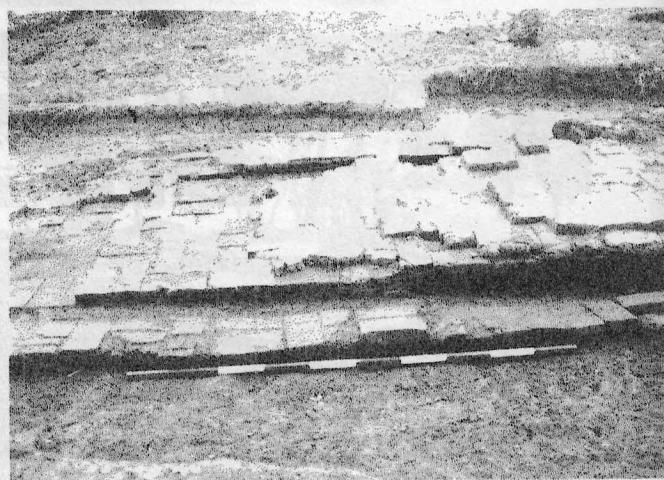
7 ลักษณะโครงสร้างของกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ
ที่ก่ออิฐเกอบเต็มโดยเว้นเป็นช่องสี่เหลี่ยมผืนผ้า
เรียงรายไปตามแนวกำแพง ภายใต้มุมอัดด้วยดิน

8 ลักษณะโครงสร้างของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก

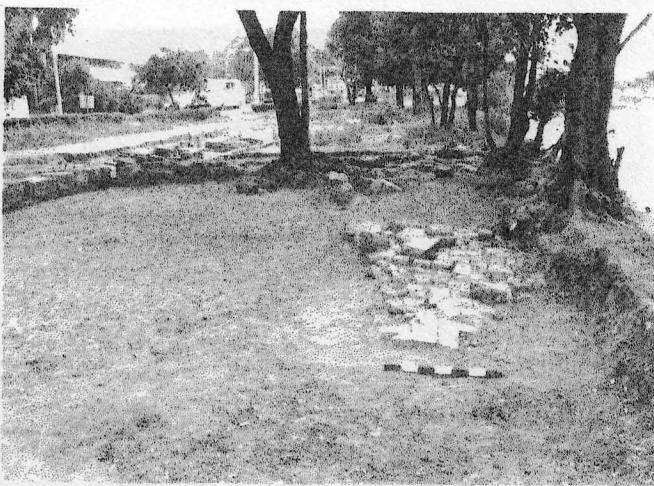

9 แนวอิฐที่ก่อขึ้นด้านนอกของกำแพงเมืองด้านทิศตะวันออก
มีลักษณะเหมือนกับกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ

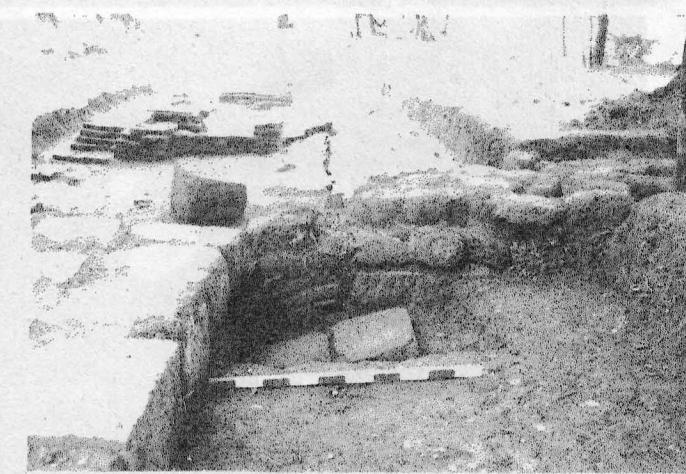

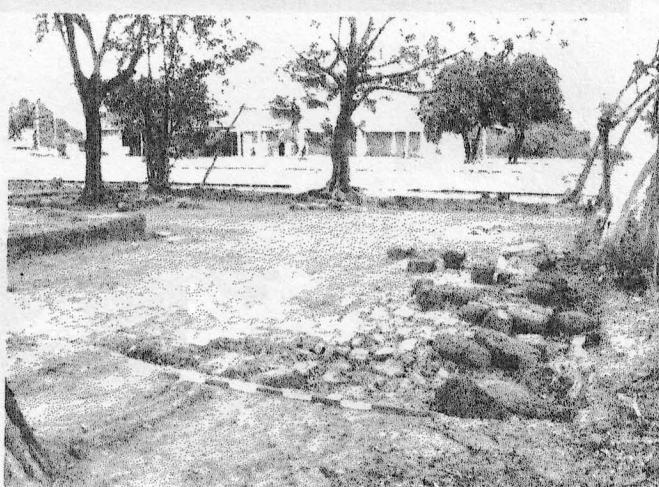
10 ก้อนหินรายและศิลาลงที่ก่อขึ้นที่ส่วนฐานด้านนอกของแนวกำแพงบริเวณมุมที่ก่อตัวยศิลาลงซึ่งต่อมามาได้ถูกเปลี่ยนให้เป็นแนวผังป้อมด้านใน

11 ผังป้อมด้านทิศตะวันตกและทิศเหนือ(ด้านหลังและด้านขวาของภาพตามลำดับ)

12 ผังป้อมด้านทิศตะวันตกที่ก่อหับแนวกำแพงเมืองด้านทิศเหนือ

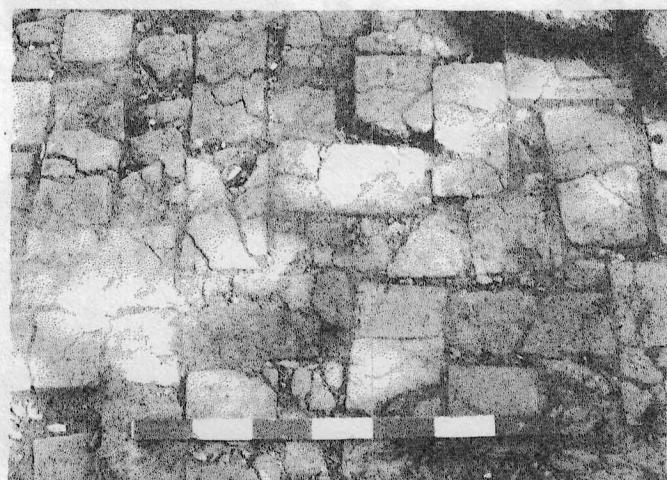

13 ผังป้อมด้านทิศตะวันออก

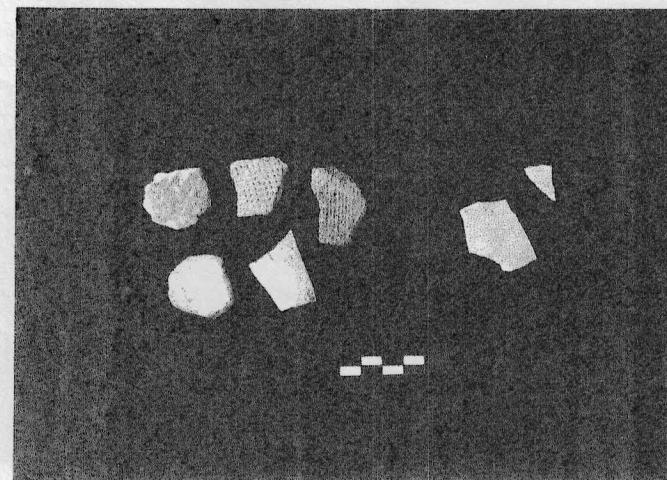
14 ลักษณะของการก่อหินทราย ศิลาแลงและอิฐร่วมกันในการสร้างผนังป้อม

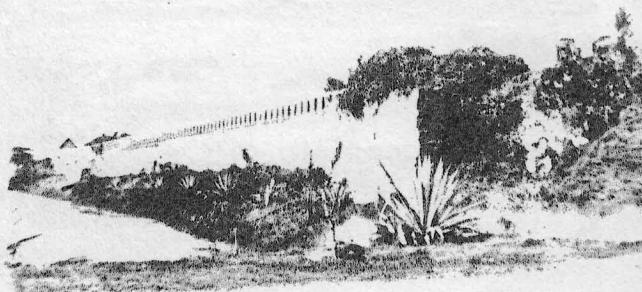
15 ลักษณะการก่ออิฐที่ผนังป้อม

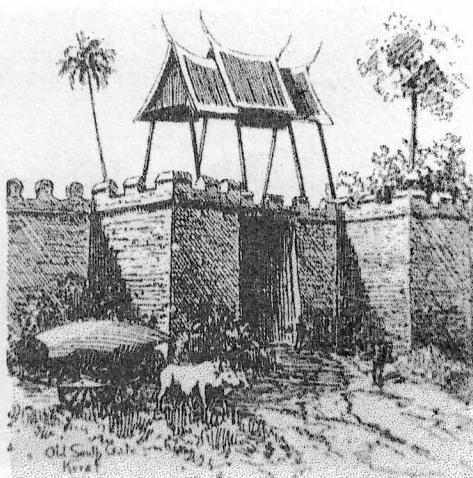

16 ตัวอย่างเศษภาชนะดินเผาเนื้อดินและเศษเครื่องถ้วยสูญเสีย(ขวา)ที่พบจากการขุดค้น

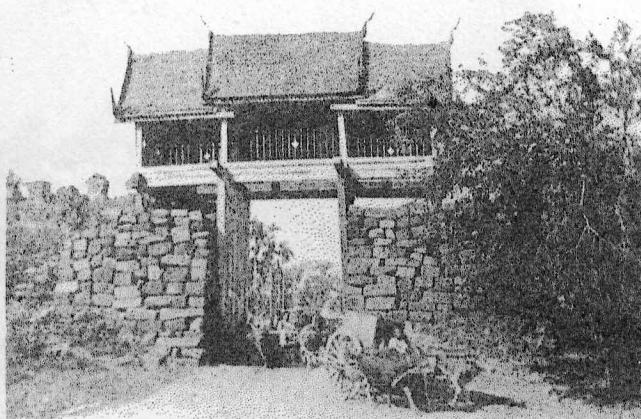

17 ภาพกำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก(ภาพจากหนังสือหมายเหตุแห่งชาติ)

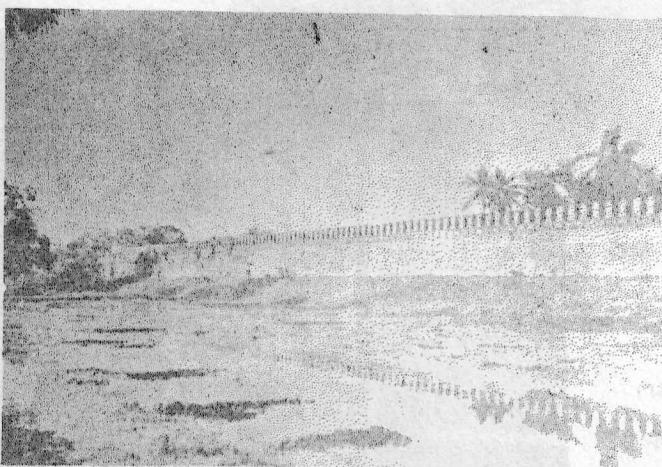

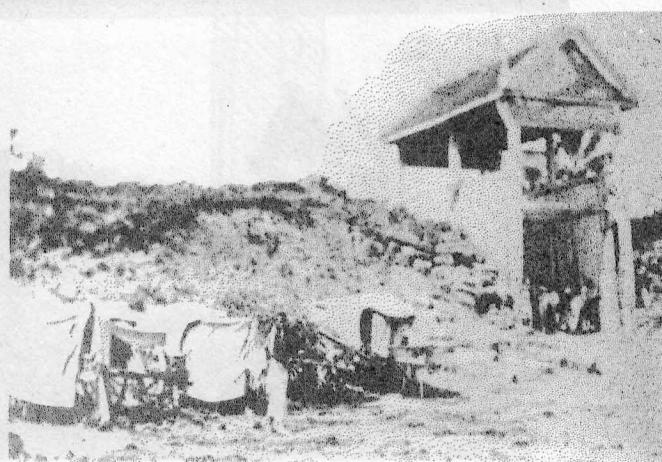
18 ภาพลายเส้นประดู่เมืองด้านทิศใต้ในบันทึกของ
Herbert Warington Smyth (จากหนังสือ Five
Years in Siam)

19 ประดู่ชุมพล ประดู่เมืองด้านทิศตะวันตก (จากหนังสือ
The 1904 Traveller's Guide to Bangkok โดย
J. Antonio)

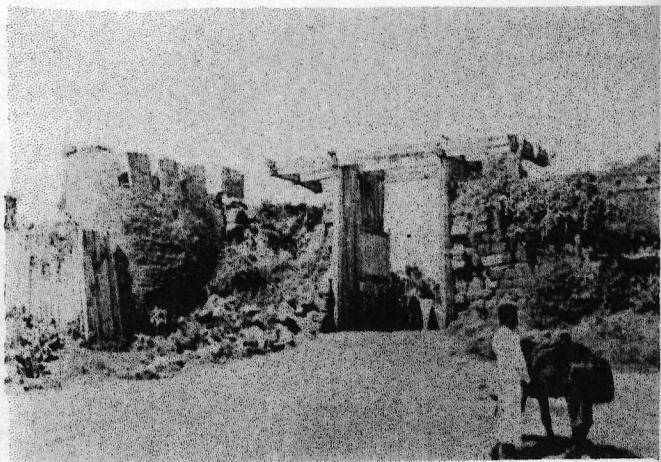

20 กำแพงเมืองด้านทิศตะวันตก

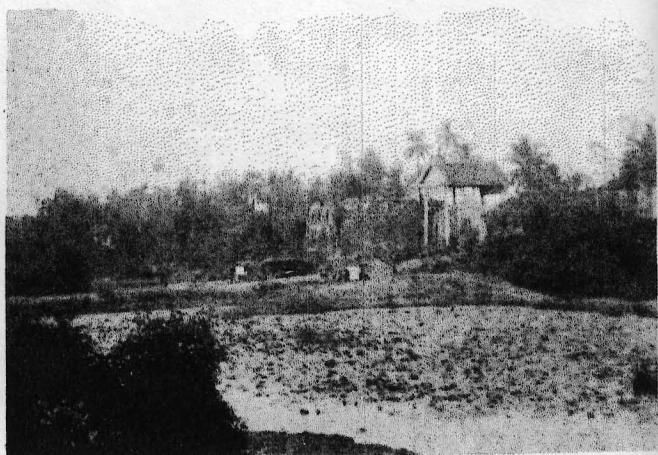

21 ภาพประดู่เมือง สันนิษฐานว่าเป็นประดู่เมืองด้าน
ทิศตะวันออก (จากหนังสือ In Siam โดย
E'mile Jottrand)

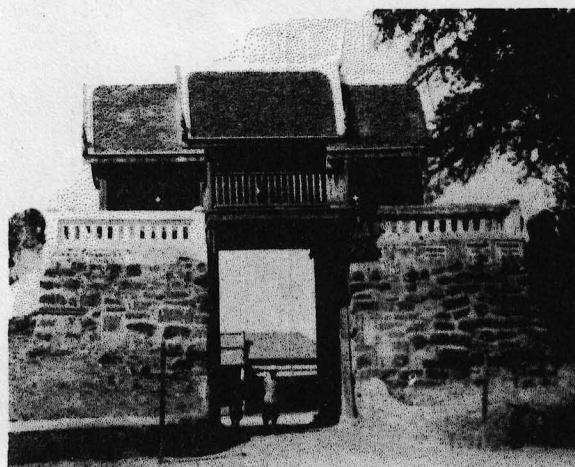
22 ภาพประดุเมือง สันนิษฐานว่าเป็นประดุเมืองด้าน
ทิศเหนือหรือทิศใต้ (จากหนังสือ In Siam โดย
E'mile Jottrand)

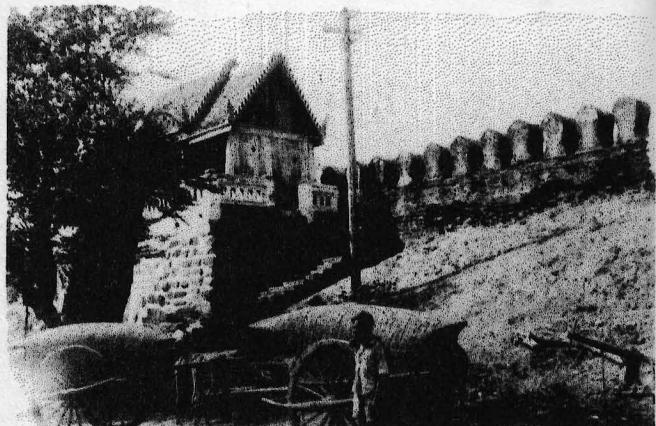
23 ภาพประดุเมือง สันนิษฐานว่าเป็นประดุเมืองด้าน
ทิศเหนือหรือทิศใต้ (ภาพจากหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ)

24 ภาพประดุซูมพล (จากหนังสือจดหมายเหตุการ
เสด็จตรวจโบราณวัตถุสถาน มณฑลคุราญสีมา
ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง-
ราชานุภาพ พ.ศ.2472)

25 ภาพประดุซูมพล(เชื่อวันที่ภาพในระยะเวลาที่
ใกล้เคียงกับภาพที่ 24) (ภาพจากหอจดหมายเหตุ
แห่งชาติ)

—ກາເພັນໄຟງານຄວາມສົມາກ່ຽດດັນພານ—

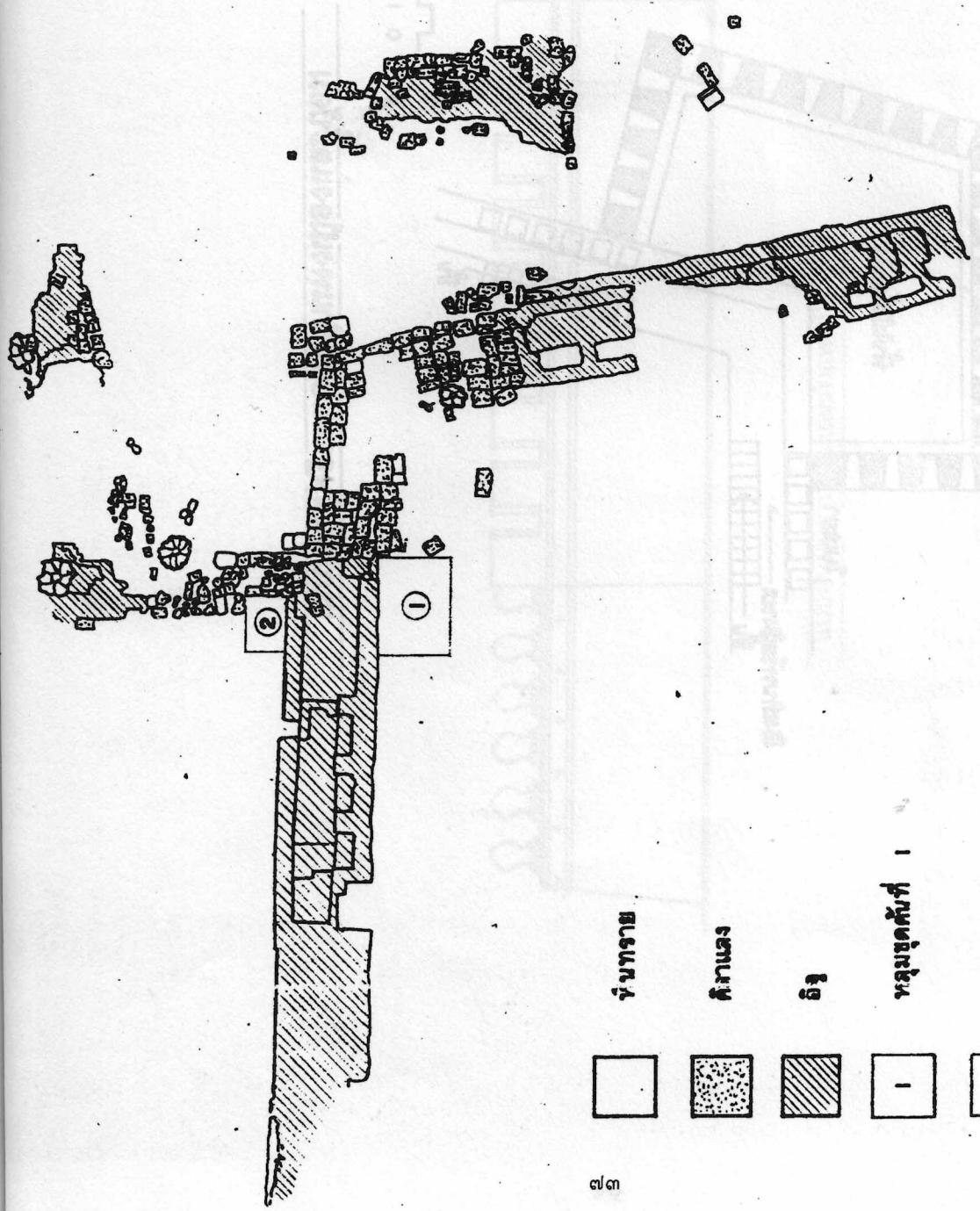
ໜຸມບຸດຫົ່ວ່າ 2

ໜຸມບຸດຫົ່ວ່າ 1

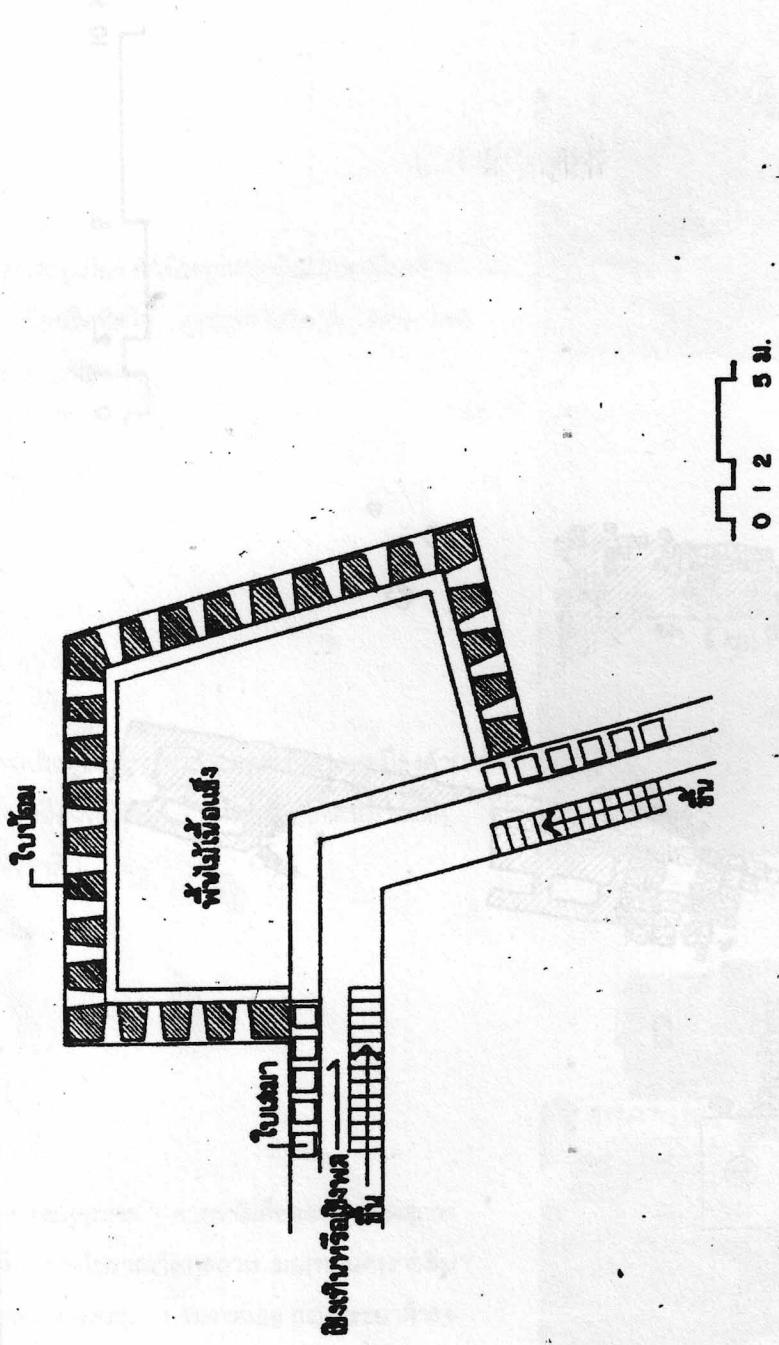
ຕີ

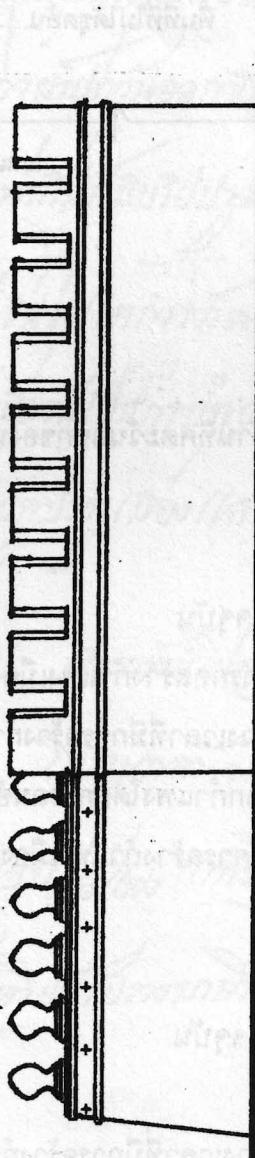
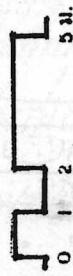
ກົກແຈງ

ຖິນກາມ

แผนที่ส่วนบ้านพักนักเรียนชั้นมัธยม

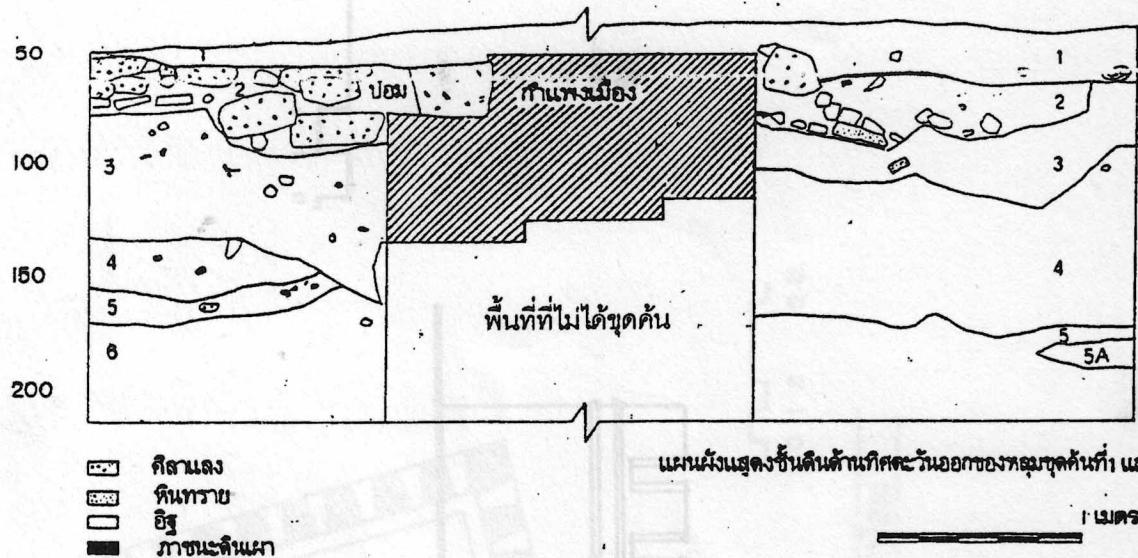

សេរីយោគប្រជាកម្មនូវក្រសួងពិភពលោក

๐ CM.DT. หลุมขุดคันที่ 2

หลุมขุดคันที่ 1

แผนผังแสดงชั้นดินด้านทิศตะวันออกของหลุมขุดคันที่ 1 และ 2

หลุมขุดคันที่ 1

- ชั้นดินที่ 1 ชั้นการอยู่อาศัยในปัจจุบัน
- ชั้นดินที่ 2 ชั้นทับถมภายหลังการก่อสร้างกำแพงเมืองซึ่งถูก grub กวนจากการอยู่อาศัยในปัจจุบัน
- ชั้นดินที่ 3 ชั้นการอยู่อาศัยในช่วงเวลาที่มีการสร้างกำแพงเมืองและชั้นทับถมหลังช่วงเวลานั้น
- ชั้นดินที่ 4 ชั้นการเตรียมฐานรากกำแพงโดยการรวมอัดดินให้มีความแน่นแข็ง
- ชั้นดินที่ 5 ชั้นการอยู่อาศัยก่อนการสร้างกำแพงเมือง

หลุมขุดคันที่ 2

- ชั้นดินที่ 1 ชั้นการอยู่อาศัยในปัจจุบัน
- ชั้นดินที่ 2 ชั้นการก่อสร้างป้อม
- ชั้นดินที่ 3 ชั้นการอยู่อาศัยในช่วงเวลาที่มีการสร้างกำแพงเมืองและชั้นทับถมหลังช่วงเวลานั้น
- ชั้นดินที่ 4,5,6 ชั้นการอยู่อาศัยก่อนการสร้างกำแพงเมือง

๑๗๖๙๒ ให้พูดกันว่า ท่านได้ทรงประทานพระบรมราชโองการ ให้ยกเลิกกฎหมาย
รับสั่งห้ามเดินทางที่นี่ เนื่องจาก ท่านฯ ทรงทราบว่าเป็นภัยต่อ
ไทยนิล ณ จังหวัดเชียงใหม่ ท่านฯ ทรงว่าจ้างคนมาจัดการเรื่องนี้
แต่ไม่ใช่การห้ามเดินทาง แต่เป็นการห้ามเดินทางเข้ามาในประเทศไทย
โดยเดินทางมาจากประเทศจีน หรือมาตั้งแต่เมืองจีน ท่านฯ ทรงว่าจ้าง
คนมาจัดการเรื่องนี้ ให้ห้ามเดินทางเข้ามาในประเทศไทย แต่ไม่ห้ามเดินทาง
ออกจากประเทศไทย ไปจีน หรือมาตั้งแต่จีน ท่านฯ ทรงว่าจ้างคนมาจัดการ
เรื่องนี้ ให้ห้ามเดินทางเข้ามาในประเทศไทย แต่ไม่ห้ามเดินทาง
ออกจากประเทศไทย ไปจีน หรือมาตั้งแต่จีน

หนังสือเจ้าพญาจักกรี ถึง พญาณคราชเสนาและพญาปลัดกรมการ เรื่อง ให้ข้อมูล
แผนกำแพงเมืองและป้อมที่ชำรุดหักพัง เมื่อปี พ.ศ. 2396

หนังสือที่สมเด็จฯ ทรงพระยادดำรงราชานุภาพ เสนอบดีกรีระหว่างประเทศ ให้กับ
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช เรื่องที่พระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช
ทรงพระสันมิมาแจ้งเรื่องการขุดคุก ซ้อมกำแพงเมืองและทำสนามเพลาะ เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๖

ศักดิ์การทัพน้ำในปัจจุบันเชิงก่อการเมืองและก่อการลุกโขกต่อมา ให้
ต่อการก่อการลุกโขกต่อมาในช่วงที่เรียกว่าช่วงกลาง แต่จะเป็น
นกอกรักษาเป็นเช่นเดียวกับนกห่านเดือนตุลาคมปีนี้ ว่าเป็นราก
ต้นของรากที่เป็นเช่นนี้มีเดือนกันยายนเป็นเดือนที่ทำให้รากต้นของต้นไม้
ต่างไปจากเดิม ให้พื้นที่เป็นต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน
ตั้งให้เป็นต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน ความเร็ว
อยู่ในต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบันเป็นต้นที่ ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน
นกอกรักษาเป็นรากต้น ที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบันเป็นราก
ต้นของต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบันเป็นรากต้นของต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน
ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน

การรักษาเป็นรากต้นของต้นที่ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน ต่อไป

ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน.

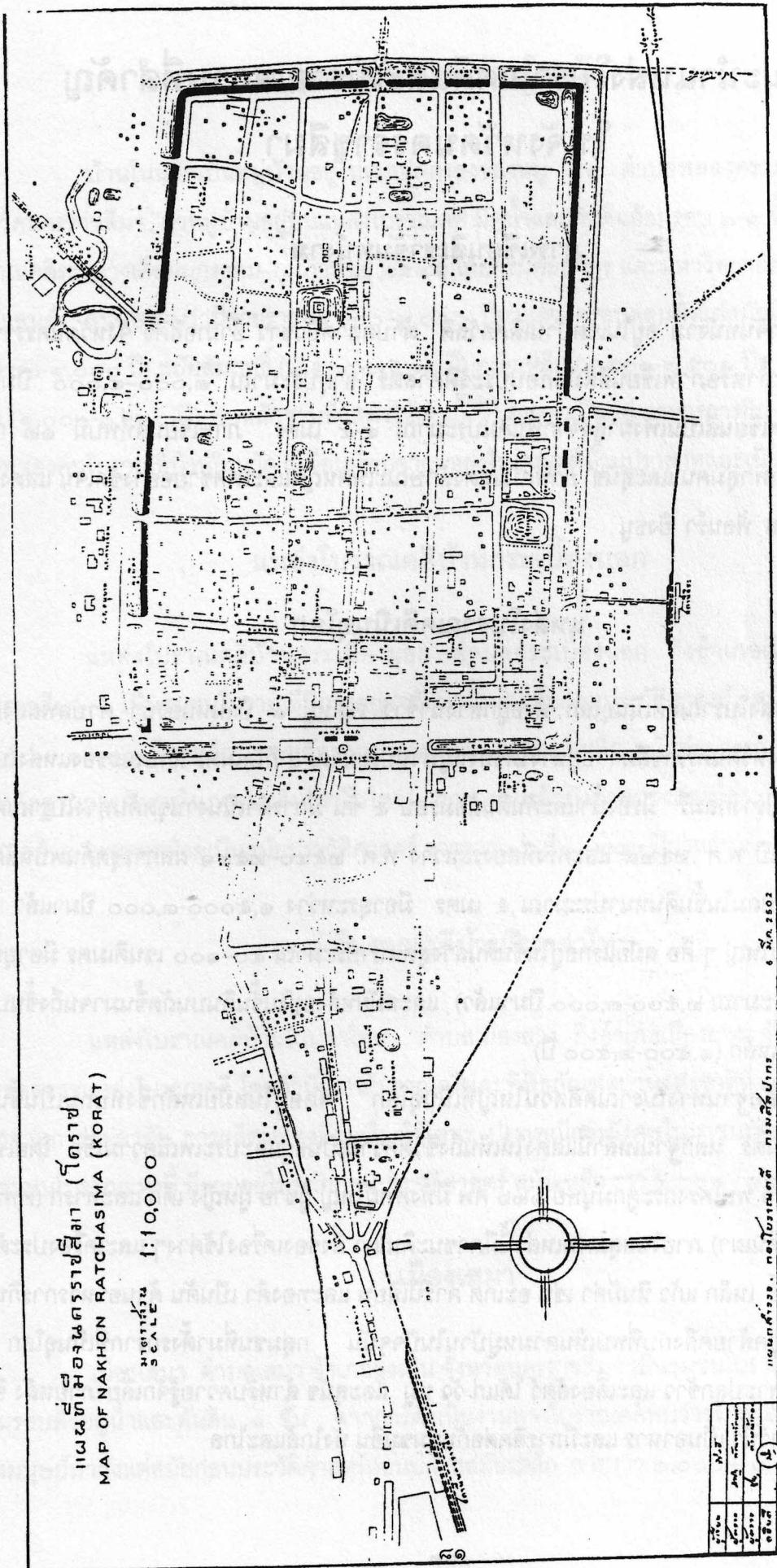
ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน.

ก่อการลุกโขกต่อมาในปัจจุบัน. ๙๕

แผนที่เมืองนครราชสีมา (โคราช)
MAP OF NAKHON RATCHASIMA (KORAT)

มาตราส่วน
SCALE 1:10,000

แผนที่เมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2502
(จากหนังสือแนบท้ายพิมพ์และใบประกาศสถานจัดหัวดินคราชสีมา)